

JOAQUIM MARTÍ MESTRE

LA PRESENCIA DEL CATALÀ I DE L'ARAGONÈS
A PRINCIPIS DEL SEGLE XX EN ELS PARLARS
VALENCIANS DE BASE CASTELLANOARAGONESA.
L'OBRA FILOLÒGICA DE TORRES FORNES (1903)

1. *PRESENTACIÓ*

En aquest treball ens ocupem de l'ideari lingüístic de Cayetano Torres Fornes, contextualitzat en el seu temps i en relació amb les seues fonts, de la metodologia que fa servir, així com de l'estructura i del contingut del seu vocabulari, posant una atenció especial a les connexions entre l'aragonès i el català.

2. *LA LEXICOGRAFIA ARAGONESA DEL SEGLE XIX*

La *Colección de voces aragonesas usadas en Segorbe* de Cayetano Torres Fornes, inclosa en el seu llibre *Sobre voces aragonesas usadas en Segorbe* (València, Miguel Gimeno, 1903), es pot considerar com el primer vocabulari editat sobre els parlars castellanoaragonesos del País Valencià. Per entendre la concepció d'aquesta obra i la intenció que mogué l'autor a redactar-la, és convenient presentar abans un breu panorama de la lexicografia aragonesa del segle XIX, de la qual Torres Fornes es veia com a continuador.

En la lexicografia regional de l'espanyol, desenvolupada al segle XIX, tingué una presència important i primerenca l'aragonès. Abans de l'aparició del primer diccionari aragonès publicat (Peralta, 1836), l'Acadèmia Espanyola de la Llengua en el seu primer diccionari, el *Diccionario de Autoridades* (1726-1739), es va mostrar interessada per recollir la variació diatòpica, i, en aquest sentit, hi va incloure un bon nombre d'aragonesismes. En aquesta tasca va ser fonamental la contribució de Joseph Siesso de Bolea († 1733), actiu col·laborador de la RAE en el *Diccionario de Autoridades* i autor d'un *Borrador de un*

diccionario de voces aragonesas, de més de vuit mil entrades, datat al primer quart del segle XVIII (1715-1724), manuscrit conservat actualment a la Biblioteca Nacional de Madrid, i del qual va traure bon profit l'Acadèmia durant diverses edicions del seu diccionari.¹

Però la RAE, que s'havia mostrat en un principi favorable a la inclusió de veus regionals, va canviar d'actitud a partir de l'edició de 1817 del diccionari, i basant la pauta normativa únicament en la modalitat centrepenninsular, suprimí del diccionari acadèmic nombroses veus aragoneses. Aquest patró no s'invertirà fins a l'edició de 1925, en què tornà a introduir-s'hi massivament el lèxic regional. I fou precisament en aquest període de postergació del lèxic dialectal per part de la institució acadèmica quan s'editaren els primers diccionaris aragonesos, els quals advocaven per una major presència del lèxic aragonès en el *DRAE*.

En efecte, com havia fet al segle XVIII Siesso de Bolea, tant Mariano Peralta en el seu *Ensayo de un diccionario aragonés-castellano* (Saragossa, 1836),² com Jerónimo Borao en el seu *Diccionario de voces aragonesas* (Saragossa, 1859),³ aspiraven a enriquir el diccionari acadèmic amb la inclusió de noves veus aragoneses. Tots dos parteixen del *DRAE*, d'on trauen ja un bon nombre de mots aragonesos, als quals n'incorporen altres.⁴

Peralta, Borao, i també Otín (1868),⁵ defensen la identitat lingüística de l'aragonès amb el castellà, seguint la concepció de la RAE, i

1. Sobre Siesso de Bolea, vegeu ALIAGA (1998, 2000: 42-58, 2008).

2. Reimprès el 1853 a Palma de Mallorca, per Pedro José Gelabert, sense canvis en el contingut.

3. Conegué una reedició corregida i augmentada l'any 1884, i l'any 1908 una reimpressió de la segona edició, augmentada amb la *Colección de voces de uso en Aragón* de Luis V. López Puyoles i José Valenzuela i amb la *Colección de voces usadas en la Litera* de Benito Coll y Altabás.

4. Uns anys abans havia seguit una pràctica semblant l'anònim *Diccionario aragonés*, que degué ser redactat entre 1803 i 1815 (cf. BERNAL, NAGORE, 1999).

5. Francisco Otín en el seu *Discurso leído ante la Real Academia Española de Arqueología y Geografía del príncipe Alfonso por el señor Don Francisco Otín y Duaso en el acto solemne de su recepción de académico de número de la misma* (Madrid, 1868), on va incloure un vocabulari de 319 veus aragoneses arrellegades al nord d'Aragó. Sobre Otín, vegeu RÍOS NASARRE (1993) i NAGORE (1998), que edita el vocabulari en la seua totalitat.

coincidint amb la idea mantinguda pels erudits i gramàtics dels segles XVI, XVII i XVIII (cf. ALIAGA, 1994);⁶ així mateix, reconeixen i valoren les peculiaritats regionals aragoneses, tot lamentant, en paraules de Peralta «el desprecio o nota infamatoria con que los castellanos desechan algunas voces nuestras», cosa qualificada d'«injusticia y una presunción exorbitante» (PERALTA, p. X), ja que, en la seua opinió, les veus aragoneses són aptes en qualsevol registre, no únicament en els col·loquials, sinó també en els formals. En conseqüència, reivindiquen una major presència dels dialectes, i especialment de l'aragonès, en el diccionari acadèmic i en la llengua literària, en contra de les pautes prescriptives vigents aleshores a la RAE. La reivindicació de l'element lèxic regional per part dels lexicògrafs aragonesos del segle XIX s'ha posat en relació amb l'afany regionalista d'aquesta centúria (cf. MONGE, 1992-93: 282), i possiblement cal veure-hi també una reacció davant la pràctica excessivament centralista que duia a terme l'Acadèmia de la Llengua en aquells moments, sense oblidar que les polèmiques entre defensors i detractors de la parla d'Aragó no havien deixat de succeir-se des de finals del segle XV.

Al mateix temps que els lexicògrafs aragonesos del segle XIX afirmen l'espanyolitat de l'aragonès, insisteixen en la seua diferenciació respecte al català i al provençal. Aquesta voluntat ideològica per identificar l'aragonès amb el castellà, i diferenciar-lo del català o *llemosí*, que ja comptava amb precedents històrics, concorda amb la intenció amb què Peralta i Borao conceberen els seus diccionaris, destinats a contribuir a l'obra del diccionari de l'Acadèmia Espanyola, i més tenint en compte que aquesta institució ja s'havia pronunciat l'any 1724 sobre la identitat de l'aragonès amb el castellà, tot deixant la porta del diccionari oberta a «las voces que fuesen propias del Reino de Aragón», sempre que no tinguessen «mezcla de la lengua lemosina» (cf. ALIAGA, 1998: 13).

6. En l'afermament històric d'aquesta idea cal tenir en compte l'avanç del castellà a Aragó, així com la manca d'un estat independent i d'una literatura aragonesa de pes. La idea d'una Espanya uniforme sota signe castellà es va afermar més amb els Decrets de Nova Planta, i acabà de congriar-se a l'Estat durant el període isabelí, de manera que la llengua espanyola es concebia com a únic instrument possible per a la pràctica cultural.

2. INTERÈS PELS PARLARS CASTELLANOARAGONESOS VALENCIANS AL SEGLE XIX: SIMÓN ROJAS CLEMENTE I MANUEL GÓMEZ MAÑES.

Tant Rojas Clemente com Gómez Mañes formen part de les fonts de Torres Fornes, que va coincidir amb ells en l'interès pels parlars castellanoaragonesos de les terres valencianes, si bé, més influït per les idees de Borao, va divergir en alguns aspectes dels punts de vista dels dos lletraferits valencians. L'erudit de Titagües Rojas Clemente (1777-1827) fou autor d'uns apuntaments, que restaren inèdits i segurament inacabats, sobre el llenguatge d'aquesta localitat dels Serrans. Segons Martín Polo (2000: 5), que ha coordinat recentment l'edició d'una bona part dels escrits inèdits de Rojas sobre Titagües, on s'inclouen els referents al parlar de la població, aquests van ser redactats en tres períodes, de 1812 a 1814, de 1821 a 1825 i l'any 1826. Torres Fornes, el qual va poder consultar els manuscrits lingüístics de Rojas, si bé, segons sembla, en una versió diferent a l'editada modernament,⁷ els va comentar i transcriure en part en el seu llibre.

L'interessant treball de Rojas Clemente sobre el parlar de Titagües, el primer estudi lingüístic conegut sobre un parlar xurro valencià, anterior fins i tot als vocabularis aragonesos de Peralta i de Borao, consta d'una part gramatical⁸ i d'un vocabulari organitzat en diferents seccions.⁹ En els dos casos pretén recollir, com assenyalen els títols,

7. Així es desprèn, en efecte, en diferents parts del treball de Torres Fornes. Per exemple, en la secció *Voces castellanas que se pronuncian en Titaguas con una grande alteración* (MARTÍN POLO, 2000: 373-374; TORRES FORNES, 1903: 187-188) Torres afirma que «seis palabras solamente se encuentran anotadas en esta sección», quan en el text de Rojas editat hi ha 41 entrades. Un desajustament semblant entre el nombre de lemes reconegut per Torres i el que presenta el text de Rojas editat, sempre més copiós en aquest sentit, es troba també en altres seccions del vocabulari. Inversament, hi ha alguns noms citats per Torres Fornes que no figuren en la versió de Rojas editada. A més a més, es noten diferències formals en diversos mots tal com són transcrits per Torres Fornes i tal com figuren en el text de Rojas Clemente editat.

8. *Gramática, o sea, habla de los titagüeños en la parte que se separa del castellano corriente.*

9. *Vocabulario bárbaro, o sea listas de las voces antiquadas, corrompidas y extrañas al castellano, que usan en su lenguaje común los vecinos de Titaguas, con observaciones sobre su origen y propiedad* (MARTÍN POLO, 2000: 361).

les formes lingüístiques usades a la localitat dels Serrans divergents del castellà general.

Rojas tingué molt en compte el valencià (anomenat també per ell mateix, seguint la tradició existent, *llemosí*, i en algun cas *català*) com a element comparatiu i explicatiu. Així, en la part gramatical fa diverses referències a les que qualifica d'influències del valencià sobre el parlar de Titagües. Per exemple, a propòsit de les veus amb el sufix diminutiu *-ete*, *-eta*, a l'ús de *tú* darrere de preposició («*pa tú* por *para tí*»), del pronom personal *us* per *os*, de la preposició *en* més gerundi, del verb *caldre*, entre altres (MARTÍN POLO, 2000: 433-435, 441). Igualment, en el vocabulari, com en algunes parts de la gramàtica, sol assenyalar expressament els mots o formes lingüístiques de Titagües usats també en valencià, o bé inclou la forma valenciana corresponent. En el contrast amb les formes castellanes, no és rar que col·loque, juntament amb la variant de la seua població, la valenciana equivalent, de manera que contrastin totes dues amb la solució castellana. Per exemple: «*Dinero* (en valenciano *diner*), [cast.] *ochavo*», «*agrillas* (en valenciano *agrelles*), [cast.] *acedera*», «*caraza* (en lemosín *carassa*), [cast.] *careta* o *máscara*», «*bruto* (en valenciano *brut*), [cast.] *sucio*», «*albercoque* (valenciano *albercoc*), [cast.] *albaricoque*», etc. (MARTÍN POLO, 2000: 364, 367, 373).

Independentment del major o menor encert, quan Rojas Clemente assenyala l'origen d'algunes veus locals, esmenta sobretot el castellà, el valencià i l'aragonès, i en menor grau altres varietats, com el murcià o l'andalús. De fet, dedica sengles apartats als «valencianismos», als «aragonesismos» i a les «voces propias de Titaguas derivadas del castellano». D'aquests apartats, el que conté més veus és, amb diferència, el primer, mostra eloqüent de la importància que conferia Simón Rojas al valencià en la formació del lèxic diferencial de Titagües, segurament per damunt de les altres varietats lingüístiques. No s'està tampoc d'assenyalar els mots que, segons la seua opinió, en l'apartat dels valencianismes «se usan en Aragón», i en el dels aragonesismes que «se usan también en valenciano» (MARTÍN POLO, 2000: 382-383). D'aquesta manera Rojas Clemente reconeix implícitament les afinitats entre totes dues varietats lingüístiques, així com les dificultats que sovint pot representar decidir-se entre l'un o l'altre origen en els mots implicats. Fet

i fet, en algun vocable prefereix parlar expressament d'un origen compartit: «*esmuir*. Del valencià i aragonès *muir*» (íd., 377).

Menys conegut és, segurament, el lletraferit sogorbí Manuel Gómez Mañes, autor d'uns interessants textos literaris populars on representa el parlar de Sogorb. Va ser l'ànima de la revista «El Celtibero», publicada a Sogorb entre 1849 i 1851,¹⁰ on inclogué els diàlegs costumistes de Javiel i Jelipe,¹¹ amb la mateixa tècnica literària usada en els diàlegs costumistes de la premsa satírica valenciana del segle XIX, heretada dels col·loquis valencians. Gómez Mañes va escriure, així mateix, el llibre *El Matapesares, o sea, receta para vivir muchos años y tener poca edad* (Sogorb, imprenta de Antonio Romaní e Hijo, 1868), on tornà a incloure, revisats, els diàlegs entre Javiel i Jelipe, juntament amb altres textos humorístics i satírics de caràcter popular i dialectal. Gómez en reconegué la finalitat humorística, però també satírica i didàctica, a la manera, com ell mateix ho manifesta, de Josep Bernat i Baldoví:¹² «si bien [el lector], internándose en ellos, se encontrará algo y aun algos de tanto y más valor que la risa, no debiendo ello sorprender, pues, según tengo estampado en el prospecto de esta obra, ya nos dijo la Musa del Júcar: Que de los rústicos labios, / entre muchas necedades, / salen a veces verdades / que no las dicen los sabios».

Per això, a més d'aconseguir «la alegría y la risa de mis lectores», es proposa «suavizar sus padecimientos físicos y morales, y disipar un tanto las nieblas que oscurecen los entendimientos de algunos de la clase ínfima». Des d'un punt de vista lingüístic, pretenia denunciar i corregir les que considerava incorreccions del parlar local, que l'apartaven del castellà estàndard. Aznar Pérez (1959: 30) veu en aquesta tècnica de Gómez Mañes una imitació de l'obra *Fray Gerundio de Campazas* del Pare Isla, si bé la pràctica d'escriure una obra popular jocosa farcida de formes considerades col·loquials i vulgars, per tal de

10. Sobre aquesta revista, vegeu AZNAR PÉREZ (1959).

11. Basant-se en aquests diàlegs, Bernardo Mundina (1873: 510-511) va escriure la conversa entre un cavaller foraster que anava a Navaixes a prendre les aigües i un llaurador sogorbí que trobà en el camí, a través del qual tractava de representar el llenguatge de Sogorb i la seua comarca.

12. Sobre la tradició popular i burlesca en Bernat i Baldoví, vegeu MARTÍ MESTRE (2009).

corregir-les tenia, igualment, una tradició recent en valencià, i així, es troba en la *Rondalla de rondalles* de Lluís Galiana, i també l'havia feta servir el mateix Bernat i Baldoví, en l'article *Cada, casa, que, per a, pero, etc. Punt gramatical*, publicat en «El Tabalet» (ps. 132-134), quan denunciava «l'abús de les síncopes y apòcopes que s'han introduït en el llenguatge de la conversació familiar».

La depuració lingüística dels dialectalismes i vulgarismes fou més específicament l'objectiu dels seus *Cantares lengüísticos* (Sogorb, imp. de Antonio Romaní e Hijo, 1865), amb els quals Gómez Mañes tractava de netejar la llengua castellana de «voces y modismos que mucho interesa desterrar», valent-se del caràcter jocós i costumista dels textos i de l'efecte mnemotènic del vers.

3. OBJECTIUS, IDEES LINGÜÍSTIQUES I FONTS DE TORRES FORNES

L'objectiu que es proposà Torres amb el seu llibre era «investigar la influencia que ejerció Aragón en el habla de Segorbe» (1903: 172-173), o com diu en un altre lloc «allegar indicios, síntomas, pruebas y razones en pro del aragonismo lingüístico en la comarca de Segorbe» (1903: 3), al mateix temps que s'esforçava per minimitzar la influència catalana en aquest parlar. L'estudi de Torres Fornes és sobretot de caràcter lexicogràfic, i en aquest sentit la part central la constitueix un vocabulari de més de nou-centes veus, però també aporta dades morfològiques, toponímiques, històriques, literàries i comenta els treballs de Rojas Clemente, de Gómez Mañes i de Bernardo Mundina.

Comentant el lèxic del diàleg de Mundina (1873: 510-511), basat segurament en els de Gómez Mañes, que representa el llenguatge popular de Sogorb, Torres Fornes (1903: 131-142), hi troba generalment un origen aragonès, a pesar de la presència d'alguns mots també en català. És el cas de *cavernera*, *garrofet*, *galdufa*, *rafel*, *inclusa* o *jínjol*. En el primer mot opta per l'origen aragonès fins i tot a pesar de la major proximitat de la forma valenciana: «la palabra *cardelina* la encontramos transformada en *cadernera*; en Valencia llámanle *cagarnera* (...), y en Segorbe *cavernera*, nombre que tiene más conexión con

el aragonès que con el *jilguero* de Castilla», on fins i tot sembla voler derivar el català *cadernera* de l'aragonès *cardelina*; igualment en el cas de l'aragonès *rafe* 'alero del tejado', d'aquest mot «se hizo probablemente la valenciana *ràfol*, con igual significado».

Així mateix, Torres Fornes discrepa especialment de Rojas Clemente en el paper atorgat al valencià en la conformació dels parlars xurros. Mentre que en el treball de Rojas el valencià és en tot moment present, Torres destaca principalment del treball filològic de Rojas sobre el parlar de Titagües que «surgen incidencias que revelan la trascendencia del lenguaje aragonès» (1903: 173), i, en canvi, dedica molta menys atenció a la influència catalana, assenyalada insistentment per Rojas.

En conseqüència, moltes de les referències de Rojas a les influències del valencià en el parlar de Titagües no les recull Torres quan transcriu i comenta aquest treball. A més a més, Torres Fornes dóna sovint un enfocament diferent, tendent a destacar la hipotètica influència aragonesa i a minimitzar la valenciana, en els apartats en què es divideix el vocabulari de Rojas Clemente. Així, en l'apartat «Voces usadas en Titaguas con otra acepción que en Castilla», si Rojas assenyalava amb un asterisc les veus de Titagües usades també en valencià amb la mateixa acepció i feia diverses referències al valencià, en canvi Torres Fornes se centra en l'acció hipotètica de l'aragonès i tracta de justificar «esta distinta acepción de voces entre Castilla y Titaguas» per la mediació aragonesa. Igualment, en l'apartat «Voces castellanas que se pronuncian en Titaguas con una cierta alteración» Torres suprimeix les referències al valencià de Rojas, i acaba destacant la influència del seu ús a Aragó com a bàsic per a l'existència a Titagües (1903: 185-186). Així mateix, en l'apartat «Arcaísmos» elimina les referències al valencià de Rojas, i es refereix a la influència aragonesa: «los arcaísmos usados en Titaguas son conocidos en toda España, frecuentemente empleados en Aragón, y muy oídos en Segorbe» (1903: 180). A més a més, afeg a la llista d'arcaïsmes de Rojas uns altres més, segons ell, «de gran uso en Aragón y conocidos en Segorbe».¹³

13. La major part d'aquestes formes afegides per Torres són variants formals arcaïques, algunes actualment d'ús vulgar, i bastant estés en castellà, no únicament a Aragó o a Sogorb: *agora*, *codicia*, *empués*, *escuro*, *mochacho*, *probes*, *quisiendo*, *tubiendo*, *enterviando*, etc. N'hi ha un parell que són catalanismes evidents, no recone-

Comentant els apartats dels «valencianismos» i dels «aragonesismos» en els apuntaments de Rojas Clemente, Torres Fornes es mostra disconforme amb la major extensió dedicada per l'autor de Titaguës als primers, i critica que en Rojas Clemente «se advierte (...) cierta complacencia a todo lo que es valenciano» (1903: 189). Es refereix Torres a la dificultat en molts casos de destriar l'origen valencià o aragonès de moltes veus comunes «a ambas regiones» (1903: 190), més tenint en compte que, abans de la conquesta de València, hi hagué entre Catalunya i Aragó «un incesante cambio de voces, antes que el lemosín llegara a Valencia» (1903: 192). No amaga el seu proaragonesisme lingüístic quan, considerant la relació entre Aragó i Catalunya anterior a la conquesta de les terres valencianes, Torres dedueix «que la mayor parte de las voces de origen catalán, que son muchísimas, comunes a Aragón y Valencia, deben, en buena lógica, ser consideradas como aragonismos, más que como valencianismos», és a dir, que, a pesar de l'origen català, aquests mots arribarien a Sogorb a través de l'aragonès, i no del valencià. Torres Fornes deu arribar a aquesta conclusió a partir de la seua convicció que en la conquesta de l'Alt Palància no van intervenir els catalans, sinó només els aragonesos, i sense considerar la possibilitat d'una transferència lingüística a través de l'adstrat valencià, facilitada pel veïnatge geogràfic i pels contactes humans existents històricament, i continuats en l'actualitat, entre els habitants dels pobles de la vall del Palància, per damunt dels límits lingüístics i comarcals (cf. MARTÍ MESTRE, 2008a: 339-341).

Després Torres Fornes passa a analitzar les 180 veus que Rojas Clemente «tenía recogidas en su cuaderno bajo el epígrafe de “valencianismos usados en Titaguës”» (1903: 193).¹⁴ D'aquestes elimina les que Borao va incloure en el seu diccionari «como aragonesas», conferint, per tant, de forma apriorística una major autoritat lingüística a Borao que a Rojas. Les veus restants, després de fer-les examinar, segons diu, per «personas competentes» que han passat la seua vida a

guts per Torres Fornes: *blau* i *càrrega*; *deposar* és també de possible origen català, així com *ambrolla* (cf. DCECH, II, 563; IV, 608), i *atorgar* por ser catalanisme o aragonesisme.

14. En realitat, en el text editat per Martín Polo (2000: 383-391) ascendeixen a 310 veus.

Aragó, les distribueix en tres llistes: les usuals a Rubielos de Mora, les usuals a Casp i, per últim, les conegudes a Calatayud. Les paraules de la primera llista (108 veus), és a dir, les comunes a Rubielos de Mora, a Titagües i a Sogorb, i, segons diu, «a toda la parte meridional de Aragón», Torres accepta que siguen «una contaminación por vecindad irradiada desde Valencia, y que se debilita con la distancia», i les qualifica de «valencianismos del Bajo Aragón» (1903: 197-198).¹⁵ Comprova que les veus comunes minven considerablement a Casp (34), i encara més a Calataiud (24 mots). Per això, creu possible que arribarien a aquestes localitats abans de nàixer el valencià, i que, per tant, no serien valencianismes, sinó aragonesismes.

Independentment de l'origen valencià o aragonès de cadascun dels mots considerats, i fins i tot de la seua extensió real, destaca d'aquesta part de l'estudi de Torres Fornes l'encert d'adonar-se empíricament i d'assenyalar, possiblement per primera vegada, com s'ha fet modernament amb uns fonaments filològics més sòlids, i comptant amb el recurs dels atles lingüístics (cf. GARGALLO, 1986: 653-654; íd., 2002: 132-136; FORT, 1987; MARTINES, 2002: 176-177), les àrees lèxiques compartides en diversos casos pel valencià, els parlars castellanoaragonesos del País Valencià i la part meridional d'Aragó, i com aquestes minven o desapareixen més al nord.¹⁶

Torres Fornes dedica algunes pàgines a la història de la llengua, seguint en gran part Borao, però també amb algunes aportacions més personals, referents sobretot als fets històrics particulars de l'Alt Pallància. Així, considera que l'ús de l'aragonès en aquesta comarca és conseqüència directa de la reconquesta i repoblació pels aragonesos, sense cap presència catalana. Igualment, «allí donde se fijó el elemento

15. Gargallo (1986: 655-656), basant-se en les dades de l'ALEANR, troba que «és força dubtós» que algunes d'aquestes paraules «siguin emprades a Rubielos a més de Titagües», i en dona algunes proves concretes. Tinguem en compte que Torres Fornes es va basar en fonts de segona mà.

16. Gargallo (2002: 132) es refereix a «la influència del català (valencià), ben notòria als parlars de frontera lingüística, menys marcada com més a l'interior», i Martines (2002: 176-177), en uns termes diferents, als «vocables arrelats a Aragó, bé a les valls pirinenques bé, sobretot, per les terres baixes», compartits pel valencià, i en més d'un cas també pels «altres parlars catalans occidentals, especialment amb els de la Franja i el tortosí».

catalàn, brotó después el dialecto valenciano» (1903: 39), reconeixent, per tant, la catalanitat del valencià, com ja havia posat de manifest Borao. Però juntament amb els fets prioritaris de la Reconquesta, per fixar les bases de la distribució de les llengües en el territori valencià, remunta les diferències lingüístiques en terres valencianes a l'època visigoda, abans de l'arribada dels àrabs, basades en diferències en la llatinitat en descomposició de cada territori, quan, segons ell, la jurisdicció de la diòcesi de Sogorb, inclosa dins la Celtibèria meridional,¹⁷ s'estenia a bona part dels actuals territoris d'Aragó i Castella, diferenciada i separada de les diòcesis de Tortosa i de València, amb les quals mantindria ja diferències de llenguatge, mentre que «las relaciones de Segorbe con los pueblos hoy llamados aragoneses fueron continuas e incesantes» (íd., 11). En aquesta situació, «dada la irregularitat con que se descompuso la latinidad, es de presumir que los pueblos edetanos e ilercabones, al finalizar el poder de los godos, tuvieron diferencias de lenguaje vulgar por relación al de la Celtiberia». Així, doncs, «al estudiar las diferencias que hoy tiene el lenguaje en el reino de Valencia, no debe despreciarse lo que pudo tener de distinto en la época goda» (íd., 10-11).

Per tant, per a Torres la relació humana i lingüística de l'espai sogorbí amb Aragó i la diferenciació amb l'espai valencià comptaria amb precedents anteriors a la reconquesta cristiana, que es remuntarien als temps visigòtics. Aquesta connexió va ser continuada, segons creu, durant el període de dominació islàmica gràcies als mossàrabs.

En efecte, Torres Fornes, coneixedor dels treballs de Simonet,¹⁸ atorgava gran importància a l'element mossàrab, el qual permetria que no es perdés «la levadura latina durante la dominación árabe». Ja abans de la Reconquesta, la població mossàrab de Sogorb es relacionaria amb els cristians aragonesos lliures, i alguns d'ells, de fet, s'uni-

17. Torres Fornes (1903: 5) identifica Sogorb amb l'antiga Segòbriga, «*caput Celtiberiae*, como la llamó Plinio». Pel que fa a la «diòcesi segobricense», va ser, segons diu, «constituída en tiempo de los romanos y continuada durante el poder de los godos», i el seu territori comprenia «la mayor parte de las tierras que fueron Celtiberia meridional» (1903: 9).

18. Cita el *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas por los mozárabes* (Madrid, 1888).

rien als exèrcits aragonesos en la seua ofensiva contra els musulmans. Duta a terme l'ocupació cristiana, «los restos de civilización romana que encontró aquí la reconquista volvieron a tomar forma adecuada bajo el dominio aragonés» (TORRES FORNES, 1903: 74).

En aquest sentit, els noms de les partides de Sogorb, demostrarien, per a Torres Fornes (1903: 215-235), «la presencia de nombres reveladores de una tradición latina en el país, apenas interrumpida por la lengua árabe, y sin casi huellas de lenguaje lemosín», i considera que permeten afirmar «la existencia del lenguaje mozárabe en nuestro país durante toda la dominación sarracena»; al mateix temps, segons ell, la toponímia sogorbina manté moltes paraules aragoneses corrents a Aragó i ja no usades a la comarca, de la qual cosa «se deduce que lo fueron en tiempos pasados». D'aquesta manera, tendeix a explicar els diversos topònims comarcals comentats generalment pel mossàrab, o per l'aragonès, evitant qualsevol referència catalana.¹⁹ D'altra banda, creu que el mossàrab tingué influència sobre el lèxic valencià, sobre el qual influiria també, a més del català, «el castellano anticuado» (1903: 199).²⁰

Torres Fornes, com Peralta i Borao (cf. MARTÍ MESTRE, 2008b), es refereix, amb orgull, al caràcter espanyol de l'aragonès, que es remun-

19. En uns altre lloc (MARTÍ MESTRE, 2008) hem demostrat l'existència de nombroses correspondències entre la toponímia de l'Alt Palància i la de la comarca veïna del Camp de Morvedre, suficients com per tenir present l'element català, en contra de l'opinió de Torres Fornes, a l'hora d'estudiar la toponímia de la comarca de Sogorb.

20. Recodem com Borao creia que el valencià havia rebut un important element castellà, la qual cosa, en certa manera, li donava una certa singularitat dins del diàstema lingüístic català: «el valenciano procede del catalán, y ambos del lemosín, habiéndose castellanizado el primero y afrancesado el segundo, andando el tiempo» (*Diccionario de voces aragonesas*, 1859, p. 17). Tres segles abans, Juan de Valdés ja s'havia referit a una pronunciació més pròxima al castellà en el valencià, per relació al català: «La valenciana es tan conforme a la catalana que el que entiende la una entiende casi la otra, porque la principal diferencia consiste en la pronunciación que se llega más al castellano, y así es más inteligible al castellano que la catalana» (*Diálogo*, p. 141). Gregori Mayans, comparant «los dialectos de la lengua lemosina», exposava unes idees molt semblants a les que després recolliria Borao, procedents probablement, almenys en part, de l'autor d'Oliva: «La catalana ha recibido muchos vocablos de la francesa; la valenciana, de la castellana; la mallorquina se llega más a la catalana, como hija della» (MAYANS, 1737: I, 58). També Orellana pretenia particularitzar la llengua de València de la de Catalunya i Mallorca basant-se, entre altres coses, en una major presència de l'element castellà (cf. MARTÍ MESTRE, 1994: 111-112).

taria als orígens de les llengües romàniques.²¹ De manera que ja els primers documents mostrarien, en la seua opinió, l'analogia essencial entre el castellà i l'aragonès. Per això parla del «lenguaje aragonés» com un «hermano gemelo del castellano» (1903: 2), i d'«el romance español, en sus pequeñas variantes de aragonés y castellano» (ídem., 10), col·locant, per tant, al mateix nivell les dues varietats, dins del *romance español*. Valora especialment el manteniment històric de l'aragonès, a pesar de les pressions medievals provençals, i, per tant, estrangeres, les quals, en canvi, sí que tingueren èxit a Catalunya, conformant el català.²² Així, seguint Borao,²³ es refereix de forma elogiosa a la tenacitat «admirable» dels aragonesos, els quals, a pesar de la important influència provençal a Aragó, no permeteren «surgir entre ellos un dialecto como los de Cataluña, Mallorca y Valencia», fent un ús pejoratiu del terme «dialecto» per relació al suposat origen provençal o llemosí del català,²⁴ a diferència de l'aragonès, que, dins de la seua espanyolitat lingüística, rep el qualificatiu més encomiàstic de *lenguaje* (ídem., 191).

21. Ja al segle xvi, Juan de Valdés, en el seu *Diálogo de la lengua*, incloïa Aragó en l'àmbit de la llengua castellana, i ho tractava de justificar històricament (*Diálogo*, ps. 141-142).

22. La historiografia hispànica medieval, des d'obres com la *Historia rebus Hispaniae* (1243) de Rodrigo Ximenes de Rada, o l'anònim *Liber regum* (1194-1211) aragonès (Cooper, 1960), ja veia la Catalunya de la Marca Hispànica com un apèndix de la història franca, al marge de la història d'Hispania, en la qual s'incloïa Aragó (cf. CINGOLANI, 2008: 49-50).

23. Cf. «En cuanto a la influencia provenzal, con decir que se sintió más o menos aun en Castilla, no puede sorprender que en Aragón fuese extraordinaria, y lo admirable es, pero no menos cierto, que aquí no resultase un dialecto como el catalán o valenciano, y que alcanzara a conservarse el idioma español, nacido como en Castilla pero indientemente de Castilla» (*Diccionario de voces aragonesas*, 1859, p. 90).

24. Com és sabut, l'origen «llemosí» del català era defensat per diversos autors des del segle xvi; tant valencians i catalans (cf. RAFANELL, 1991), com per part de castellans, com Juan de Valdés: «La lengua catalana diz que era antiguamente lemosina, que es agora Lenguadoch» (*Diálogo*, p. 141), i d'aragonesos com Bernardino Gómez Miedes (1584), el qual postulava l'especificitat de la llengua d'Aragó en el conjunt de l'espanyola, a pesar del seu veïnatge «de los otros reynos propincos de lengua más inculta», sense que se li haja «apegado nada en su cotidiano uso de hablar, mayormente estando rodeados a la parte de medio dia de los moros de Valencia, que hablan en arávido, por la de oriente de los catalanes, con su lengua lemosina (...)» (cf. MONGE, 1992-93: 276-277; ALIAGA, 1994: 34-35). Com després faran Borao i Torres Fornes, Gómez Miedes ja valorava especialment «la firmeza y constancia de los aragoneses» en el manteniment del seu llenguatge, a pesar de les pressions externes.

Com Borao, Torres creu que les diferències entre aragonès i castellà consisteixen sobretot «en la mayor inclinación habida por parte de Aragón hacia el arcaísmo», que continua «actualmente en el lenguaje del vulgo» (íd., 240), i en conseqüència defensa les veus considerades arcaïques, validant amb elles, de forma implícita, les peculiaritats lingüístiques aragoneses. Així, diu que aquestes veus, les quals «suelen juzgarse hoy como simples desviaciones eufónicas» o «corrupción de voces», en realitat la seua conservació «tiene cierto poético deleite que agrada contemplar» (íd., 183).

Igualment, Torres destaca el paper important d'Aragó en la formació «del romance español», en els orígens del qual «Aragón anduvo más adelantado que Castilla» (1903: 250). En la mateixa línia de pensament, dóna notícia d'alguns documents de l'Alt Palància del segle XIV redactats «en castellano-aragonès», que transcriu en part, amb els quals vol demostrar que «nuestra comarca fue de las que más se adelantaron en perfeccionar el nuevo idioma» (íd., 246). En conseqüència, reivindica les moltes «excelencias del habla aragonesa» i «la superioridad de algunas palabras sobre sus correspondientes castellanas», i, per això, vol transmetre un sentiment d'orgull als sogorbins sobre la seua varietat lingüística, de nobles arrels aragoneses: «que esta comarca participe en gran manera del lenguaje de Aragón no debe ser para los segorbinos motivo de fastidio, sino de complacencia» (íd., 283). I més encara quan, segons ell, el parlar de Sogorb, continuador del celtisme «de la Celtiberia meridional» de l'antiga Segòbriga, tingué un paper decisiu en la difusió de celtismes a Aragó, d'on passarien a Castella, i aquesta seria «la parte que aportó la comarca de Segorbe a la formación del romance» (íd., 236-237). Per tant, expressa la seua convicció que podria formar-se una «colección de palabras celtibéricas usadas en Segorbe», i que «muchas entre las aragonesas nos parecen de aquella condición» (íd., 286).

Fet i fet, Torres Fornes manifesta el desig que les paraules aragoneses reunides en la seua *Colección de voces aragonesas usadas en Segorbe* arriben un dia a integrar-se en el *DRAE*, «para unirse y formar en la masa común del idioma, cual si fuesen castellanas» (íd., 285).²⁵

25. Comentant la utilitat que pot resultar de la integració en el diccionari acadèmic dels mots de la seua comarca, Torres es refereix a les veus *cáicaba* 'lledó' i *caica-*

Per això, no comparteix la idea dels que, segons ell, presentaven una visió esbiaixada i purament col·loquial del parlar sogorbí, i només veien en les veus comarcals formes casolanes vulgars, que calia rebutjar de l'idioma castellà correcte. En conseqüència, s'oposa a l'actitud mostrada per Gómez Mañes en els seus escrits, per dues raons. En primer lloc perquè aquest tenia una opinió negativa sobre la correcció del parlar de Sogorb, o, com deia el mateix Torres Fornes: «en los provincialismos no veía (...) la savia y jugo de la lengua patria. Por el contrario, los calificativos de *locuciones bárbaras, voces incorrectas, escorias y desechos* del idioma que empleó, dan a entender su opinión en este asunto. Rígido y severo, no se encariñó con frase alguna de condición regional; la unidad absoluta del idioma nacional era su norma» (1903: 145). En segon lloc, Torres rebutjava el model lingüístic de Gómez Mañes, ja que creia que aquest presentava un llenguatge corrupte i vulgar, adulterat pel valencià, format «con los desechos de la lengua castellana y del dialecto valenciano, maridaje por cierto informe y repugnante» (ídem, 119). Per això, lamentava que els diàlegs «pallurdos» (ídem, 104) que va escriure Gómez Mañes «se hayan creído injustamente lenguaje corriente de Segorbe» (ídem, 130).

L'actitud de Torres Fornes de donar clarament preferència a l'element aragonès en el llenguatge de Sogorb, i de rebaixar la presència catalana, en contrast amb els autors valencians del segle XIX que havien estudiat o reproduït literàriament els parlars xurros (cas de Rojas Clemente o de Gómez Mañes), està condicionada en gran part per les seues fonts aragoneses vuitcentistes, en especial per Borao.²⁶ Unida a

bero 'lledoner', que, segons diu, s'usen a Sogorb, juntament amb els aragonesos *lato-nero*, *alatonero* i el castellà *almez*, però referits a un arbre gran i al seu fruit, conformant, així, una distinció interessant, ja notada per Rojas Clemente, «y digna de figurar en el idioma nacional, ya que precisa más que el castellano y los dialectos» (1903: 133-134).

26. Torres Fornes no dona mostres de conèixer, o de tenir en compte, les iniciatives d'estudi i planificació de l'aragonès sorgides a Aragó en 1900, inspirades en les recents activitats de promoció del català, i precedents de la fundació en 1915 de l'Estudio de Filología de Aragón (EFA), entitat concebuda com una autoritat lingüística aragonesa no substatada en directrius externes, com ara les de la RAE. Fruit d'aquesta activitat fou la publicació l'any 1902, a Saragossa, del treball *El diccionario aragonés. Colección de voces para su formación*, que incloïa la *Colección de voces usadas en la Litera* de Benito Coll y Altabás i la *Colección de voces de uso en Aragón* de Luis V.

l'argumentació a favor del caràcter genuïnament aragonès del parlar de Sogorb, es troba la seua voluntat de dignificar les formes aragoneses en general, i les usades a Sogorb en particular, dins del context espanyol, i la seua defensa de la capacitat de ser integrades en el diccionari acadèmic. En aquesta integració del lèxic aragonès, inclosos els parlars castellanoaragonesos del País Valencià, dins de l'espanyol estàndard, els suposats catalanismes no facilitaven el procés, sinó tot el contrari. Recordem que l'Acadèmia ja s'havia pronunciat al segle XVIII en aquest sentit, i que el català era vist com un element estrany dins del context espanyol, que constituïen el castellà i l'aragonès, i a més a més d'origen estranger, procedent del provençal o llemosí. Així mateix, Borao, com ho repetirà Torres Fornes, havia insistit en l'autonomia de l'aragonès respecte al català, i havia rebutjat l'afirmació de Gregori Mayans que «antiguamente la aragonesa se conformava mucho más con la valenciana, o, por decirlo mejor, era lemosina» (MAYANS, 1737: I, 54), i considerava «muy gratuita la suposición de que los aragoneses usasen el romance lemosín hasta que recibieron el castellano al advenimiento de Don Fernando de Antequera» (BORAO, p. 18).²⁷ Per tant, Torres Fornes (1903: 161-162) nega que la castellanització del català o llemosí originari fos «la causa del lenguaje aragonès de su tiempo». Això comportaria, com, segons ell, havia posat de manifest Gómez Mañes, concebre el parlar de Sogorb com un «lenguaje incorrecto y baturrillo», barreja de català i castellà. Així, doncs, en la inclusió i dignificació de les formes lingüístiques de Sogorb, i en especial del lèxic, dins del context normatiu de l'espanyol, calia partir del caràcter aragonès d'aquest parlar, i reduir-hi tant com fos possible la interferència catalana. A pesar que fer aquesta darrera operació suposava, en realitat, desvirtuar la complexa realitat dels parlars xurros,

López Puyoles i José Valenzuela La Rosa, reeditades més tard com a annexos en l'edició de 1908 del diccionari de Borao (cf. ALIAGA, ARNAL, 1999).

27. Aquesta tesi llemosinista o catalanista de Mayans havia estat contestada per erudits aragonesos ja des del mateix segle XVIII (cf. MONGE, 1992-93: 267-269). En canvi, l'any 1903 Benito Coll en el pròleg a la seua *Colección de voces aragonesas*, destinada a la formació del *Diccionario aragonés* de l'EFA, destacava especialment el parentiu lingüístic entre l'aragonès i l'occità, que considerava com un dels factors més importants en la formació de l'aragonès, i, igualment, incloïa, entre els elements formatius de l'aragonès, el català (cf. ALIAGA, ARNAL, 1999: 28, 50-56).

on, com ja ho havien constatat al segle XIX Rojas Clemente i Gómez Mañes, era bàsic també l'element valencià, en les seues interrelacions mútues i dinàmiques amb aquests parlars, desenvolupades històricament. Per tant, fins a cert punt, es pot considerar que, si la perspectiva de Rojas Clemente és més pròpiament la d'un dialectòleg, que recull sense prejudicis les formes vives d'un parlar, independentment de la seua major o menor correcció o procedència lingüística, l'actitud de Torres Fornes va més enllà, i, partint de la propietat del seu parlar, actua de forma selectiva, atenent a criteris sociolingüístics i normatius, dins del conjunt de l'espanyol.

D'altra banda, les intencions del nostre autor són també molt diferents de les de Gómez Mañes, el qual amb la seua literatura costumista pretenia mostrar una visió del parlar popular i col·loquial de Sogorb, com uns anys abans havia fet el seu model Bernat i Baldoví amb el valencià. La finalitat d'aquests escrits era, com en l'autor de Sueca, humorística, satírica i didàctica. Des del punt de vista lingüístic, l'ús del llenguatge dialectal i col·loquial li servia per atorgar versemblança i proximitat als textos, situant-los en un context lingüístic i geogràfic precís, al mateix temps que funcionava com un element de comicitat, lligat a uns tipus i a un ambient característics i ben coneguts, facilitant així la sàtira costumista o la simple rialla. El fet d'atribuir-se també una finalitat prescriptiva i de correcció lingüística, manifestada expressament en els seus *Cantares lengüísticos*, justificava, així mateix, que Gómez Mañes s'inspirés directament i sense prejudicis en la varietat lingüística col·loquial sogorbina, que, des de la perspectiva del castellà estàndard, pretenia corregir. Per tant, la seua obra literària de vocació popular implicava, com en el cas de Rojas, però per motius diferents, la recollida fidel d'un valuós material dialectal.

En canvi, Torres Fornes, amb la seua intenció que els sogorbins se senten satisfets de parlar la seua varietat lingüística, d'arrels aragoneses i d'una història brillant, i que aquesta es trobe representada en el diccionari acadèmic amb igualtat de condicions respecte a la varietat de Castella, no concep com a model d'aquest llenguatge el registre molt col·loquial dels diàlegs de Manuel Gómez, on campen lliurement les interferències valencianes i els col·loquialismes. Així, doncs, tot i que va aprofitar els textos de Gómez Mañes en la seua *Colección de*

voces aragonesas usadas en Segorbe,²⁸ no el va citar entre les fonts que hi esmenta, ni en va traure tampoc tot el rendiment possible, ja que es deixà fora del seu vocabulari nombroses veus sogorbines recollides per Gómez, moltes d'elles coincidents amb el valencià, o de ressonàncies valencianes: *esquitosa, vanitosa, cosiente* ‘coent’, *grandasa, malaltuso, relonje, carrerón, cabalcata, argull, gromera* ‘bromera’, *antigor, endrómina, gachapera, gargamell, vidre, pual, melic, sércol, atropoll, taibola, borinot, malentía* ‘malaltia’, *topetar, ensofranar, camallí camallá, pronte, ausades, a más a más, palleta!*, etc.²⁹ Per a Torres, per tant, incorporar el lèxic sogorbí al *DRAE*, dins del conjunt aragonès, situant-lo al mateix nivell que el castellà central, implicava la voluntat de renunciar a una part de la seua essència, el que ell considerava l'element massa vulgar i valencianitzat, encara que finalment, sense proposar-s'ho, acolliria també bon nombre de valencianismes en el seu vocabulari.

Torres Fornes, doncs, afirma que «el carácter aragonés» del llenguatge de Segorb «es demostrable recogiendo el caudal de voces comunes». I amb aquesta finalitat elabora la seua *Colección de voces aragonesas usadas en Segorbe*. Segons l'autor, «en nuestra colección no figuran voces que no hayan sido declaradas aragonesas por autoridad respetable» (1903: 251). En aquest sentit, cita com a condicions que confirmarien l'aragonesisme d'aquestes veus les següents: figurar com a aragoneses en el *DRAE*, «entre los provincialismos aragoneses admitidos en el Diccionario de Roque Barcía y Echegaray»,³⁰ entre «los aragonismos que figuran en los “Apuntes” de Rojas Clemente, y sobre todo incluimos las muchas palabras que, usadas en Segorbe, tienen la mejor de las facturas aragonesas, esto es, figurar en el “Diccionario de voces aragonesas” de Borao». ³¹ Afegix que en no poques

28. Per exemple, es troben en els textos de Manuel Gómez els següents mots recollits per Torres Fornes: *galdufa, sargantena, abrevador, veta, regadora, mandurria, naya, calserio, caragestos, algés, lengudo, henchizar, olivera, esparteña, milenta, abonico*, entre altres.

29. Preparam un estudi lingüístic de les obres literàries populars de Gómez Mañes, amb especial atenció a la relació catalanoaragonesa.

30. El *Primer diccionario general etimológico de la lengua española*, Barcelona, F. Seix, 1880.

31. Va consultar la segona edició (1884) del diccionari de Jerónimo Borao.

d'aquestes veus «su aragonismo le encontramos confirmado por todos los testimonios citados», si bé adverteix que «algunas de ellas se encuentran en los diccionarios castellanos, particularmente en el de Domínguez,³² sin calificativo de provincialismos aragoneses o de voces originarias de dicha última región» (íd., 252). Per últim, indica que inclou certes paraules com a aragoneses, «no obstante figurar como valencianas en el “Diccionario valenciano” de Escrig».³³

Així, doncs, com ell mateix ho reconeix en la part introductòria, la principal font del seu vocabulari és el *Diccionario de voces aragonesas* de Borao. Per tant, en aquest sentit, i prenent com a base aquest diccionari, com va fer Torres Fornes, podem classificar les veus recollides en quatre grups:

a) Articles que figuren en Borao (1884) de forma idèntica, amb les mateixes paraules en el lema i en la definició, i fins i tot en els exemples, quan n'hi ha. Per exemple: *ababol*, *abasto* (*dar*), *abrevador*, *acacharse*, *ajada*, *alum*, *amagar*, *andador*, *caparrós*, *capítulo*, *cárcavo*, *clocarse*, entre molts altres.

b) Articles que figuren també en Borao, amb algunes diferències en la definició o en els exemples, però sense canvis en la significació. Les variacions poden ser diverses. Poden consistir en una alteració en l'ordre dels mots en la definició (*abonico*, *callizo*, *caparra*, *potrear*), poden ser canvis en els sinònims de la definició sinonímica (*acaloro*, *anieblado*, *asnada*, *esgarrón*, etc.), canvis en els exemples (*bragueta*, *cascar*, *contra*, *desocupo*, etc.), canvis formals en una definició perifràstica (*baldragas*, *barranquear*, *bolado*, *burra*, *cubrecama*, *gorronera*, etc.), canvis ortogràfics en el lema (*desecho* - *deshecho*, *gabia* - *gavia*, *vajillo* - *vagillo*), o poden consistir en la tendència a una major síntesi. Torres sol ser més sintètic en la definició, i elimina algunes precisions o informacions de Borao, que deu considerar innecessàri-

32. Ramón Joaquín DOMÍNGUEZ, *Diccionario Nacional o Gran Diccionario Clásico de la Lengua Española* (Madrid/París, 1846-47), seguit d'un *Suplemento* (Madrid/París, 1853).

33. Josep ESCRIG, *Diccionario valenciano-castellano* (València, 1851). Conegué una segona edició, l'any 1871, que fou potser la que consultà Torres Fornes. La tercera edició va ser revisada per Constantí Llobart (1887). També va consultar el *Vocabulario valenciano-castellano* de Josep Maria Cabrera (València, 1868), que cita expressament en la veu *naya*.

es. Així, suprimeix sovint les referències diasistemàtiques (a l'ús antic, dialectal, vulgar, familiar, afectuós) (*adusto, aborro, azarolla, forano, guitón, morrudo, pantasma*, etc.), les precisions gramaticals o etimològiques (*aparatos, esmerar, ocheno, prou, puñazo, puntilloso*, etc.), els exemples (*aná, arrematar, capacidad*, etc.), les referències bibliogràfiques (*amanta, amprar, famoso, panizo, presco, roscada*, etc.), les referències al diccionari acadèmic (*apenar, aspeado, atar, berniz, cagazas, de propio, zucrería*, etc.), o converteix una definició múltiple en simple (*bozo, escuageringado, farfallosa, mantornar, niquitoso, prieto, tozudo*, etc.). Rarament Torres s'estén més en la definició o en els exemples (*baste, calmudo, casca, chirigol, ensobinarse, garba*, etc.).

c) Entrades comunes al diccionari de Borao, però que en el vocabulari de Torres Fornes presenten canvis significatius en la definició. Els canvis solen fer-se tenint en compte les preferències lèxiques de Sogorb, amb freqüència comunes amb altres comarques castellano-parlants valencianes i amb els parlars meridionals d'Aragó, i diferents a les de l'Alt Aragó, que recull Borao. També s'hi observen sovint correspondències amb el valencià, i amb el català en general.

Poden ser per supressió d'alguna accepció o accepcions: *abatojar* 'golpear los nogales para que suelten las nueces',³⁴ *albada* 'alborada' (en Borao també 'jabonera, planta'), *albellón* 'albañal' (val. *albelló* íd. MGad),³⁵ *bigardón* 'el que es desmesuradamente alto' (en Borao també el sentit castellà 'vago u ocioso'), *corromper* 'aburrir, importunar, disgustar' (en Borao també 'asustarse'; val. *corrompre*'s 'fastiguejar-se, impacientar-se' DCVB, 'perder la calma o paciencia de ver ciertas cosas, no poder sufrirlas' MGad), *cucharero, curto* 'rabón' (Borao 'rabón o corto'),³⁶ *labor* 'siente de gusanos de seda' (cat.

34. En Borao també 'agramar o machacar aluvas u otras legumbres para que suelten el grano de la vaina'. En val., com a l'Alt Palància (cf. *batojar* ALPI m. 803c *Recolección a golpe*), *abatollar* és aplicat als noguers (Marc Antoni d'Orellana, cf. MARTÍ, 1994: 118) i altres arbres, com les garroferes, però no als llegums.

35. En Borao, i abans en Peralta, també 'conducto subterráneo de piedra para dar salida a las aguas de los campos sin perjuicio de la labor'.

36. Els dos sentits són coneguts a Aragó, però el primer sembla el més usual en aragonès meridional (ALTABA, 1985; BERRAONDO, 1985; MARTÍN PARDOS; 1994; NEGREDO, 2001-02; MERCADAL, 2004). Cf. gascó *curt* 'courtaud, cheval, chien à qui l'on a coupé la queue' (LESPY, RAYMOND, 1970: 216), cat. *curt* 'animal sense cua' (Mall.) (DCVB).

íd., *DCVB*; en Borao també *labor de agua* ‘lluvia que cala a la profundidad de la labor de surco o azada’), *maño* ‘hermano’ (en Borao també «expressió cariñosa y familiar aplicada algunas veces a los amigos íntimos»; val. i Matarranya *manyò, manyet* (MARTÍ, 2006), tort. *mano, mana DCVB*), etc.

Per addició d'alguna accepció, de vegades suprimint-ne una altra o unes altres: *almenara* ‘abertura en las acequias para regar los campos’ (val. íd. MGad., *DECat*, I, 214; també al Baix Aragó (QUINTANA, 1976); Alt Millars i Alt Palància ‘compuerta, desagüe’ (MONZÓ, 1951, DOMÉNECH, 2005)), *bolinche* ‘persona de mucho vientre’ (arag. merid. (MONEVA, 2004)), *cachirulo* ‘especie de cometa de figura exagonal’ (amb aquest sentit en val. i parlars xurros *ALPI* m. 742 *Cometa*, a Aragó només a algun punt meridional *ALEANR* m. 183 *Cometa*), *coca* ‘nuez; cualquiera golosina que se ofrece a los niños’,³⁷ *corro* ‘corrincho; ganado de toros que se lidia en las calles y plazas de los pueblos’,³⁸ *curro* ‘zurdo’, *enfilarse* ‘dirigir un asunto; tomar una dirección recta’ (Borao ‘dirigir un asunto; ingerirse’), *falsa* ‘solana; puerta excusada; pauta para escribir’ (arag. merid. *puerta falsa* ‘puerta trasera’ (ALTABA, 1985), cat. *porta falsa*; 3a ac. també val. MGad), *solanar* ‘el dia caluroso y de horizonte despejado; el aposento o paraje que recibe el sol de lleno’,³⁹ etc.

37. En Borao només amb la segona accepció. Tots dos sentits són coneguts en aragonès.

38. La segona accepció de Torres Fornes és ben coneguda en valencià, i arriba, a més dels parlars xurros, a les comarques veïnes de Terol, però no a la resta d'Aragó, on el mot *corro* té altres sentits (cf. Martí, e. p.). En Borao en comptes d'aquesta accepció figura ‘trecho o trozo de tierra con destino al cultivo’, suprimida per Torres.

39. En Borao i Siesso de Bolea només amb el sentit del castellà ‘solana’, que és l'habitual en terres aragoneses (cf. *Endize*, *ALEANR* m. 809 *Solana de la casa*), doc. s. XVI (FRAGO, 1984: 657), com en el català del Maestrat, del Matarranya i del Baix Cinca (*solanar, solonar* ‘terrat o porxe’, *DCVB, DECat*, VIII, 18). En relació amb l'accepció introduïda per Torres Fornes, *solanar* ‘dia de mucho sol’ a Yecla (ORTUÑO, ORTÍN, 1999), *solerio* ‘sol muy intenso y fuerte’ a l'Alt Millars (NEBOT CALPE, 1986), cat. *solina* ‘solellada’ a Morella (*DCVB*), *solinar* ‘sol molt fort’ a Algímia de la Baronia (Camp de Morvedre), i el més estès *solana* ‘sol molt fort, solellada’ (*DCVB*), així com els murcians *solanera, solanero* ‘sol muy fuerte’ (MOLINA, 1991; RUIZ MARÍN, 2007), l'andalús *solano* ‘sol fuerte’ (ALVAR, 2000) i els aragonesos *soleguera* ‘sol y calor pegajoso’ i *solera* ‘sol resplandeciente y con alta temperatura’ (MERCADAL, 2004). L'aplicació conjunta al sol fort i al lloc on pega el sol amb força, tal com la recull Torres en

Sense canviar substancialment la definició, hi ha diferències significatives en els matisos o en les precisions: *agramar* ‘machacar lino o cáñamo’ (Borao ‘machacar lino, cáñamo u otra planta’) (arag. i cat. oc.), *aquebrazarse* ‘formarse grietas en las manos o piel’ (Borao ‘formarse herpes o grietas en pies o manos’, cf. Martí, e. p.), *barral* ‘redoma de vidrio’ (Borao ‘redoma grande de vidrio capaz de una arroba de vino próximamente’, cf. Martí, e. p.), *bombona* ‘cántara de tierra o vidrio de algunas arrobas a propósito para guardar aceite’ (Borao ‘cántara de tierra, de cabida de algunas arrobas, a propósito para guardar aceite’), *chafarrear* ‘hablar sin discreción’ (Borao ‘hablar, platicar’), *esqueje* ‘irónicamente se dice del niño pequeño y mal educado’ (Borao ‘se dice metafórica o irónicamente del niño mal educado’), *falaguera* ‘deseo impertinente’ (Borao afegeix ‘y extravagante’), etc.

O bé fent servir el mateix lema però amb sentits diferents: *añero* ‘se aplica a los árboles que un año dan mucho fruto y otro poco o ninguno; vecero’ (cat. *anyer* íd. DCVB; Borao ‘el artesano que se ajusta para un año’), *avinar* ‘empapar de vino los toneles’ (cat. íd.; Borao ‘practicar un hoyo alrededor de la cepa’), *balsa de sangre* ‘la mucha sangre acumulada en el suelo durante una hemorragia’ (contraposant-la al cast. general *charco*, mentre que en arag., com en cat., *balsa* / *bassa* té una major extensió semàntica, cf. MARTÍ, 2008a: 345-347; Borao ‘aquella en que, a fuerza de trabajo y costa, se recoje el agua para ganados o personas’), *caracola* ‘caracol con envoltura membranosa’ (Borao ‘variedad de caracol, más pequeño que el común y con la concha blanca’), *cazcarrias* ‘hombre o mujer sucios a quienes no molestan las muchas manchas’ (Borao ‘manchas espesas de lodo u otra suciedad en los bordes del traje’; la significació de Torres és de caràcter metonímic; cf. el català *cascàrries* DCVB), *chulla* ‘chuleta’ (Borao ‘lonja de tocino’),⁴⁰ *cobar* ‘incubar’ (cat. *covar* íd.; Borao ‘co-

solanar, és fàcilment explicable per la contigüïtat dels conceptes, i es troba també en el cat. *solana* i en el murcià *solanero*.

40. En l’*ALEANR* (m. 1510 *Tajada de carne de cerdo*) *chulla* i *chula* es troben repartides pertot Aragó, amb variacions semàntiques. Amb el significat del castellà ‘chuleta’, en cat. *xulla* és especialment valencià (cf. DCVB; DCECH, II, 403-404; DE-Cat, IX, 601-607); és el significat també dels parlars xurros (LLATAS, 1959; MARTÍ, APARICIO, 1989; GARGALLO, 2004), on deu estar afavorit pel valencià.

bijar'), *confitado* 'aborrecido' (cat. *confitat* íd.; Boraó 'conserva de fruta en almíbar; confitura; creído o confiado en algún suceso favorable'), *escorredor* 'escorredera' (cat. íd.; Boraó 'escorredero'), *jovenzano* 'joven recién casado' (cat. *jovençà* íd., d'on deu procedir amb aquest sentit; Boraó 'jovencito', cf. Martí, e. p.), *matacán* 'escamonea falsa' (cat. occid. *matacà* íd.; Boraó 'cierta clase de liebres muy corredoras'), *pebre* 'guindilla fuerte' (Boraó *pebre* 'pimienta', *pebrete* 'guindilla fuerte'), *rustir* 'asar hasta tostar' (cat. *rustir* íd.; Boraó 'roer, se aplica especialmente a los ratones'), etc.

Poden correspondre a mots homònims diferents: *arañón* 'endrino' (Boraó) (cat. *aranyó*, oc. *aranhon* íd.) / 'arañazo' (Torres), *arna* 'vaso de colmena' (Boraó) (arag., cat.) / 'polilla' (Torres) (cat. i oc.; en Aragó només en alguns punts de Terol (ANDOLZ, 2004), també en els parlars xurros valencians (MONZÓ, 1951, LLATAS, 1959, MARTÍ, APARICIO, 1989), i en murcià (MOLINA, 1991), on deu ser d'origen cat.).

d) Entrades que no figuren en Boraó. Sovint no es troben tampoc en les altres fonts lexicogràfiques citades per Torres Fornes, a pesar de les advertències del nostre autor sobre les condicions que havia d'acomplir el lèxic recollit. És, juntament amb els mots del grup anterior, la part més personal i original del seu vocabulari. Trobem ací diverses incorporacions noves respecte als diccionaris aragonesos anteriors. Sovint es tracta de mots poc coneguts a Aragó, sobretot a l'Alt Aragó, però usats als parlars xurros, que poden estendre's al Baix Aragó, i moltes vegades compartits amb el català. Per exemple, *aguadera* 'rocío de la mañana' (en punts de Terol i Saragossa ALEANR m. 1339 Rocío i m. 1340 Rociada, arag. també *aguada*, *aguareda*, *agualeda*, *agualera*, *aguarera*; cat. *aigualera* DCVB), *cerol* 'especie de pegote hecho con cera y pez, que sirve para enderezar el hilo con que cosen los zapateros la suela del calzado', *chafarretes* 'hombre o mujer muy habladores y dicheros' (cf. arag. *chafarrear*, *chafardear*, *chafarrero*, *chafarrón*, *chafarrias* (ALIAGA, 2008: 120; MARTÍN POLO, 2000: 395), <http://www.blesa.info/culhabla.htm>; cat. *xafardejar*, *xafarder*), *empedradura* (val. íd., Martí, e. p.), *engarronar* 'pisar a otro el talón, descalzándole el pie' (a Aragó amb altres sentits, MONEVA, 2004, MERCADAL, 2004, cat. *esgarronar*, *desgarronar* 'estalonar', oc. *engarronar* 'éculer les souliers; marcher sur les talons de quelqu'un'), *esbromadera* (arag. *esbromadera*,

esbrumadera, esgromadera, esgrumadera, bromadera, brumadera, cat. *esbromadora, bromadora*, Martí, e. p.), *mangrana* ‘granada’ (*mengrana* y *mangrana* en Siesso de Bolea).⁴¹

En ocasions Torres Fornes canvia un mot de Borao per una variant formal distinta, més coneguda a Sogorb, de vegades compartida o més pròxima al valencià, o bé l’afegeix al costat, formant un lema doble.⁴² Pot donar-se el cas que les dues formes es coneguen a l’Alt Aragó, tant la de Borao com la proposada per Torres, però el nostre autor opta per la més coneguda o més popular a Sogorb, en els tres últims casos comuna amb el català, o amb algun dialecte català, generalment el valencià: *esturdedizo* (Borao) - *esturdecido* (Torres) (cat. *estordit, estur-*

41. Fet i fet Torres Fornes inclou nombroses veus, variants formals o accepcions que no es registren en els diccionaris aragonesos del segle XIX, en el *Borrador de un diccionario de voces aragonesas* (1715-1724) de Siesso de Bolea, en Rojas Clemente, ni en les edicions anteriors del *DRAE*: *acaudillar, aguadera, alabancias, albe* ‘a cuestras’, *alborcera, alicorto, amero, andada* ‘gran caminata’, *añero* ‘vecero’ (arbre) (BLAS Y UBIDE, 1877 *añero* sense definir), *arañón* ‘arañazo’, *arreu* ‘de cualquier modo’, *avinar* ‘empapar de vino los toneles’, *berdanco, bolinche* ‘persona de mucho vientre’, *botadero, botifarrones, botinflón, bromera, cachirulo* ‘cometa’, *calcerio, capazón, cargazón, cascamuja, cera* ‘miedo’, *cercal, cerol, chafarretes, chiquiralla, chisnete, chulla* ‘chuleta’, *clisar* ‘apocar’, *closar, coca* ‘nuez’, *comiquiar, confitado* ‘aborrecido’, *convenienciu-do* (Borao *convenienciu-do, convenenciado*), *corrígüela, corro* ‘ganado de toros que se lidia en las calles y plazas de los pueblos’, *cuajar* ‘echar mucho grano la espiga’, *curro* ‘zurdo’, *desembuñigarse, digendas, disprecio, dotorear, emblanquinar, empastrada, empedradura, engarronar, esbernizar, esbromadera, escalfido, escorredor* ‘escorredera’, *escoscar, espanturriar, espletar, estar a la saltadera, estar o ballarse al último clavijero, correntida, espiazar, estenazas, estobar* ‘mullir’, *estora, esturdecido, falsa* ‘solana; puerta excusada’, *falsía, fetillero* ‘melindroso con la comida’, *finja* ‘finca’, *garroferal, garrofín, güeñas, guilindainas, jabeda, jabegón, jazminero, jovenzano* ‘joven recién casado’, *milenta* ‘gran número’, *nevateria, nevatero, pataca, pebre* ‘guindilla fuerte’, *pelacañas, pitez, rabagallos, rafel, ramucha, rebollenes, rebornecer, refilar, refrión, regadora, rispo* ‘hombre o mujer listos’, *rodancha, sargantena, solanar* ‘el día caluroso y de horizonte despejado’ (en BLAS Y UBIDE, 1877, sense definir), *subidor* ‘subidero’, *talegal, tápera, taperón, teda, tener muchas castañetas, tocadura* ‘especie de llaga producida en las bestias de carga por el roce de los aparejos’, *toquitiar, villutero*. Si bé no tenim proves evidents que, almenys abans de la publicació del seu llibre, Torres Fornes conegués o tingués en compte aquestes obres, que no cita en cap moment, unes poques veus no recollides en les fonts anteriors es trobaven en la *Col. Arag.* o en la *Col. Lit.*, de 1901, publicades en 1902, i reeditades en 1908: *alzaria* (*Lit.*), *bezón* (*Lit.*), *bufido* (*Lit.*), *embolicar* ‘estorbar; decir mentiras’ (*Col. Lit.* ‘enredar; embollar; embolismar’, abans en Blas y Ubide, 1877, sense definir), *esturrufado* (*Lit.*), *rugío* (*Lit.*), *redolar* (*Arag.*) (en Borao *redolino*), *rispo* (*Arag.*, però amb un sentit diferent).

42. Per a més dades sobre aquestes variants, vegeu MARTÍ (e. p.).

dit), *toquitear* (Borao) - *toquitiar* (Torres), *alborocera* (Borao) - *alborcera* (Torres) (val. *alborcer*, *alborcera* i el fruit *alborç*; Alt Palància *alborcera* i el fruit *alborzo* o *alborso*) (cf. ALPI m. 479 *Madroño*), *corregüela* (Borao) - *corrigüela* (Torres) (cat. occid. *corriola*, també amb *i*; a Aragó *corrigüela*, *corrigüella*, *corrihuela*, *clarihuela*, *corregüela*, *correhuela*, *carrehuela*, *corrohuela*, *currugüela* ALEANR, m. 279 *Correhuela*; en els parlars xurros valencians *corrigüela*, *corrihuela*), *panso*, *pansado* (Borao) - *pansido* (Torres) (en les comarques valencianes de llengua castellana *pansido*, que deu estar afavorit pel català *pansit*).

També en *rafe* (Borao) - *rafe y rafel* 'alero del tejado' (Torres) afegida una de les variants habituals en els parlars xurros, amb *-l* final, en concordança amb el valencià (*ràfel* i *rafel* es recullen en punts orientals d'Aragó, com també a l'Alt Palància i als Serrans, i en el val. *ràfel*, cf. ALEANR, m. 936 *Alero*; ALPI m. 671 *Alero*; ALDC m. 446 *La barbicana*, *Endize*, *DCVB*);⁴³ en *galdrufa* (Borao) - *galdufa* (Torres) si bé predomina la primera variant a Aragó (ALEANR m. 1166 «*Galdrufa*»), la forma de Torres és la dels parlars xurros i concorda amb el valencià i tortosí *galdufa* 'rotlle de la lluna', tortosí 'peonza' (DCVB; DECAT, I, 589). En *sostobar*, *sotobar* (Borao) - *sotobar* o *estobar* (Torres), la darrera, molt probablement procedent del català *estovar*, és la forma habitual en els parlars castellanoragonesos del País Valencià, i arriba a alguns punts de Terol (Sarrión, el Maestrat) en continuïtat amb aquests parlars i amb el català, mentre que a l'Alt Aragó es troba només en punts pròxims al català.

Altres vegades la forma afegida per Torres es recull només en les terres baixes aragoneses, així com en les comarques castellanoparlants valencianes, i sovint es troba en continuïtat amb la forma del català: *berganto* (Borao) - *berganto* o *berdanco* 'cardenal producido por un golpe sobre la piel' (Torres), anàleg al cat. *verdanc*,⁴⁴ *calcerio* (Borao) - *calcerio* 'calzado' (Torres), que es troba en alguns punts de Terol, al

43. En català, on predomina *ràfec* (*ràfic*), les formes amb *-l* final (*ràfel*, *rafel*, *ràfil*, *ràfol*, *rafal*) es troben sobretot en valencià i en les zones nord-occ. pròximes a l'aragonès.

44. La primera, *berganto*, és la més estesa en aragonès, mentre que *berdanco* es recull només en zones aragoneses pròximes al català (Casp), i en els parlars xurros dels Serrans i de l'Alt Palància, i no hi seria estranya, per tant, la influència del cat. *verdanc*, molt més general en aquesta llengua.

sudoest de la província de Saragossa i en els parlars castellanoaragonesos valencians (juntament, segons els llocs, amb *calcero*);⁴⁵ *cascamajar* (Borao) - *cascamujar* ‘quebrantar una cosa machacándola’ (Torres), *salmorrada* (Borao) - *salmorra* (Torres), variant predominant en aragonès meridional, incloent-hi els parlars xurros valencians, com el català *salmorra*, mentre que a la resta d’Aragó predominen *salmorrada* i *salmuerra*;⁴⁶ *raspa* (Borao) - *raspajo* (Torres) (val. *raspa*, *raspall* ‘rapa de raïm’, potser afavorides per les aragoneses; cat. general *rapa*), *ramulla* (Borao) - *ramucha* (Torres), forma sobretot dels parlars xurros, amb alguna prolongació al sud de Terol, que va d’acord amb el val. *ramutxa* (i *remutxa*); *robellón*, *robellones* (Borao) - *rebolles* (Torres), forma de Sogorb, amb continuïtat en algun punt meridional de Terol (Javalambre), que deu resultar fonèticament de la variant *rebolles*, en plural, molt corrent en els parlars xurros i en la major part de Terol, comuna amb el val. *revolló*;⁴⁷ *madrilla* (Borao) - *madrija* (Torres), amb el resultat castellà [χ], per l’aragonès i català [λ] (cat. occ. *madrilla*), d’acord amb la forma més general en els parlars castellanoaragonesos del País Valencià (*madrija*), que arriba a algun punt de Terol;⁴⁸ *minglana* (Borao) - *mangrana* (Torres), que és la forma majoritària a la província de Terol i en els parlars xurros, en continuïtat amb el cat. occid. *mangrana*.

Altres formes són registrades només en els parlars castellanoaragonesos del País Valencià: *sargantana* (Borao) - *sargantana y sargantena* (Torres), la variant *sargantena* es recull en algun altre punt de l’Alt Palància (Teresa de Viver) (*ALPI*, m. 496 *Lagartija*); *escalfecido* (Borao) - *escalfido* (Torres), coincidint amb el català *escalfit*, d’on se-

45. Cf. el navarroaragonès antic *calzorio* (IRIBARREN, 1951: 101).

46. Segurament cal posar en relació amb el català la preferència per *salmorra* als parlars castellanoaragonesos valencians, com també probablement a Terol, per oposició a *salmuerra* / *salmuera*, preferides més al nord.

47. Les variants amb *reb-* (*rebellón*, *rebellón*) són les preferents en aragonès meridional, sobretot la primera, en canvi, a la província d’Osca apareix generalment *robellón*. En català la forma més general és *rovelló*, però *revolló*, formada per metàtesi, es troba en algunes comarques valencianes, com la veïna del Camp de Morvedre, i també al Camp de Túria, en continuïtat amb la forma aragonesa meridional (incloent-hi els parlars xurros).

48. En val. *madrilla* i *madrija* (cf. MGad.), pronunciada aquesta, segons Coromines (*DECat*), [-ítχa], i manllevada, segons el mateix autor, dels parlars xurros.

gurament procedeix; *guilindujes* (Borao) - *guilinduges* o *guilindaines* (Torres), com el català *guilindaines*; *taleguera* (Borao) - *talegal* o *taleguera* 'cereza de carne más dura que la ordinaria' (Torres), la forma *talegal* és coneguda també en les comarques catalanoparlants pròximes del Camp de Morvedre, del Camp de Túria i de la Plana Baixa; en *tapara* (Borao) - *tápera* y *taperón* 'alcaparra y alcaparrón' (Torres) les formes de Torres es troben especialment als parlars castellanoaragonesos del País Valencià, en relació amb el català *tàpera*, *taperó*, d'on deuen procedir, amb -e- com correspon al tractament fonètic popular de la -A- posttònica en aquesta llengua. En alguns casos la variant alternativa de Torres es localitza només en el nostre autor: *botinflado* (Borao) - *botinflón* 'hinchado' (Torres) (cf. *botinchón* a La Rioja, PASTOR BLANCO, 2004), *jarmentar* (Borao) - *jarmentear* (Torres).

Canvia la forma *vellutero* de Borao i dels altres diccionaris aragonesos del segle XIX per *villutero*, coneguda també antigament a Aragó, i comuna amb el valencià del segle XVIII *villuter*. En *chirnete* (Borao) - *chisnete* 'chichón' (Torres) ambdues són conegudes en les terres meridionals aragoneses i en els parlars xurros, però Torres opta per la variant que devia resultar-li més familiar, que és també la més pròxima a la recollida a Titagües per Rojas Clemente (*chisnazo*).⁴⁹ En *empeltre* 'olivo ingertado' (Borao) - *empelte* 'injerto' (Torres) varia la forma i el significat del mot, tenint el compte el sentit que té en els parlars castellanoaragonesos del País Valencià i la forma que hi adopta (*empelte*), coincident amb el català *empelt*, d'on procedeix; a Aragó, on es coneix sobretot a la part nord-oriental de Terol i sud-oriental de Saragossa (*empelte*, *empeltre*, *impelte*), designa generalment un tipus d'olivera jove procedent d'un empelt. En *desembuñegarse* (Borao) - *desembuñigarse* (Torres) la forma amb í, que coincideix en el vocalisme amb el val. *embonyigar*, és rara a Aragó, però es retroba a l'Alt Palància i als Serrans. En *ligona* (Borao) - *legona* (Torres) la primera és la variant habitual en la documentació antiga aragonesa, si bé actualment *legona* predomina en les terres baixes i mitjanes aragoneses,⁵⁰ i es troba també en els parlars xurros valencians, en alguns llocs juntament amb li-

49. Per a les formes catalanes relacionades, vegeu MARTÍ (e. p.)

50. A l'Alt Aragó actualment *ligona* / *legona* sembla ser un tipus lèxic poc habitual.

gona. En català *llogó*, *llegó* i els derivats *llogona*, *llegona*, *llagona* són peculiars del valencià, del tortosí i de la zona de Fraga.

En algunes ocasions canvia la forma aragonesa de Borao, inusual a Sogorb, per la castellana equivalent: *manantiar* (Borao) - *manar* (Torres), en *hacer la guita* ‘halagar a uno’ (Borao) - *guita* ‘dinero en abundancia’ (Torres) canvia la locució aragonesa de Borao pel substantiu *guita* amb la significació popular que té en castellà; substitueix la forma pròpiament aragonesa *pellejana* ‘mujer de malas prendas o de mala vida’ de Borao, per *peleja*, variant formal del castellà *pelleja* íd.⁵¹ També canvià *alicortado* (Borao), que és la forma dels diccionaris aragonesos, per *alicorto* ‘el que por algún motivo no tiene el ánimo o resolución que antes tenía’. I igualment, la veu més pròpiament aragonesa *mañanada* ‘principio de la mañana’ (Borao), inusual a Sogorb, per *mañanica* (Torres), amb el sufix diminutiu *-ico*, *a*, que és el predominant en el dialecte aragonès meridional, incloent-hi l’Alt Palància (cf. ENGUITA, 1984).

Més rarament simplifica un lema doble de Borao, eliminant una de les formes i mantenint l'altra: *laminar*, *laminear* (Borao) - *laminear* ‘lamer, golosinear’ (Torres), que és també la forma de l’Alt Millars (MONZÓ, 1951) i dels Serrans (*laminiar*) (LLATAS, 1959), usada, així mateix, a Aragó, i més pròxima al català *llaminejar*. També en *teda* y *treda* (Borao) - *teda* ‘tea’ (Torres), com en el val. i ribag. *teda*, de probable origen aragonès (cf. gasc. *tede*); *verguer*, *verguero* (Borao) - *verguero* (Torres), on el lema doble figurava ja en Peralta i en el *Diccionario aragonés* anònim de principis del segle XIX.

4. ESTRUCTURA I CONTINGUT DEL VOCABULARI

La nomenclatura del vocabulari està formada per 918 entrades, diferenciades tipogràficament de la resta de l'article amb l'ús de la

51. Ja la va incloure Rojas Clemente en el vocabulari de Titagües entre les «voces castellanas que se pronuncian en Titaguas con una corta alteración» (MARTÍN POLO, 2000: 370). Coromines (*DCECH*, IV, 537-538) documentava *peleja* en el manuscrit O del *Libro de Alexandre*, i pensava que hi podia correspondre a una pronunciació amb *-l-* per influència de *piel*.

cursiva.⁵² Ens centrarem ara només en la part de la macroestructura relativa als tipus de veus contingudes des del punt de vista etimològic i dialectal.

a) Veus o accepcions aragoneses no compartides amb el català, i que, per tant, degueren arribar a l'Alt Palància a través de la repoblació aragonesa, o del contacte amb els parlars aragonesos: *abonico*, *acantalelear* 'llover mucho', *acudidero*, *acurcullarse*, *aguachinar*, *alicáncano* 'piojo gordo', *ancheza* 'anchura', *bateaguas* 'paraguas', *bolínche* 'persona de mucho vientre; cierta especie de judías', *bornizo* 'vástago estéril de los árboles frutales', *caloyo* 'recental', *comprero* 'comprador' (oc. *compraire*), *convenienzudo* 'el poltrón, amigo de demasiadas comodidades', *cortezón* 'costras que cubre ciertas úlceras o heridas ligeras', *dica* 'hasta', *escoscar* 'esmollar, descortezar', *estar abrigo* 'ir abrigado', *gorrinera*, *güeñas* 'especie de embutido', *llegar a sopas hechas* 'es que se acudió cuando todo estaba hecho', *lomillo*, *lorza*, *morgaño* 'ratón campesino', *pilla* 'pillaje' (oc. *pilba* 'butin, proie, prise'), *respulero* 'respondón', *royo*, *ruejo* 'rodillo de molino', *toquitar*, etc.

Alguns d'aquests mots, accepcions o variants formals recollits a Sogorb, i sovint també en altres parlars xurros, poden tenir continuïtat al Baix Aragó, però no es troben a l'Alt Aragó, ni, d'altra banda, tampoc en valencià: *añadijo* 'añadidura', *atoñarse la tierra* 'otoñarse', *botadero* 'higo sin la sazón que debe tener para comerse',⁵³ *calcerio* 'calzado', *cargazón* 'gravamen impuesto a una finca', *cascamujar*, *cavilar* 'ahorrar', *cercal* 'aro de las cubas' (cat. *cèrcol*), *clisar* 'apocar' (va-

52. Per a més dades sobre aquests mots, vegeu MARTÍ (e. p.).

53. Cf. *botanera* 'higo verde al que le falta poco para madurar' (Almedijar) (NEBOT CALPE, 1990: 148) i *botero* 'higo verde' (ALTABA, 1985), 'higo verde al que le falta poco para madurar' (Alt Millars) (NEBOT CALPE, 1990: 148), 'fruto verde o poco maduro', 'legumbres poco cocidas o que quedan duras después de cocidas', 'pan que no se ha abierto bien y queda más recogido al cocerse' (IRIBARREN, 1952; ROMANOS, 2003; ANDOLZ, 2004; MERCADAL, 2004; MOSTOLAY, 2007); tarrag. *bot* 'figa que encara no és madura', mall. *botando* 'figa tardana, mig verda quan les altres ja són madures', 'ametla vercosa, que encara no es bada quan ja n'és a temps', 'tàpera grossa, gairebé a punt de florir', 'oliva més grossa que les altres, pansida i mig corcada' (DCVB), cat. *figa botinflada* 'figa plena i arrodonida sense ésser, però, encara ben madura' (DIEC), i *figa botanda* (Porreres) (DCVB); oc. *botenflat* 'enfle' (LEVY, 1991), arag. *botinflado*, *botinchado*, aplicat a l'Alt Millars a les figues: *botinchá* (NEBOT CALPE, 1990).

riant aferètica d'*eclipsar*, cf. *clisase* 'asustarse, apocarse' LLATAS, 1959), *closar* 'ultimar, cerrar',⁵⁴ *estar o hallarse al último clavijero* 'quiere decir que es inminente la ruina o suerte de una persona', *comiquiar* 'comenzar los niños de pecho a comer algún alimento sólido; comer pequeñas cantidades los convalecientes y las personas inapetentes' (arag. també *comiquear*, *comichear*, *comichiar*, *comichar*), *cribero* 'criba pequeña para limpiar el arroz poco antes de cocerlo', *espanturriar*, *esbernizar* 'rozar hiriendo ligeramente una superficie, particularmente la piel', *jabeda*, *pitez* 'viveza', *pitorro* 'hombre calculador y de agilidad extraordinaria',⁵⁵ *rebornecer* 'bastardear, degenerar' (Villena íd. TORREBLANCA, 1976: 230), *refrión* 'enfriamiento intenso' (relacionat amb *refriar*, ant. en cast. general, però que continua a Aragó i altres indrets, cf. cat. *refredar*), etc.

b) Mots aragonesos i catalans que es troben en els respectius parlars matrius, i sovint també en occità, o es documenten en els textos antics. Probablement formen part d'un fons lexical comú, o són fruit d'antics manlleus o intercanvis entre les llengües. La presència d'aquests mots en els parlars xurros pot estar afavorida tant per l'aragonès com pel català, o, millor, per l'acció combinada de tots dos. Poden presentar diferències formals respecte al català, d'acord amb les característiques fonètiques de cada llengua: *aclocarse*, *clocarse* i *en cloquetas*, formes derivades de *cloca*, nom de la lloca, comú a l'aragonès, al català i a l'occità; *aconsolar* (arag., cat., oc.), *aconterar* (arag., cat., oc.), *albada* (arag., cat.), *amagar* 'esconder' (arag., cat., oc.), *amanta* 'mucho' (arag., cat., oc.), *amerar* (arag., cat.), *badallar* (arag., cat. íd., oc. *badalhar*), *baladre* 'adelfa' (arag., cat., gascó), *basta* 'hilván' (arag., cat., oc.), *botiga* (arag., cat., oc.), *boto* 'pellejo para vino, aceite, etc.' (arag.; cat. i occit. *bot*), *cabal* 'peculio' (arag., cat., oc.), *cambra* (arag., cat., oc.), *capel* 'capullo' (arag.; cat. *capell*), *chepa* (arag.;

54. Cal relacionar-lo amb el cat. *clos*, i, segons alguns autors, deu procedir-ne (cf. LLATAS, 1959; ORTUÑO, ORTÍN, 1999, Casanova, 2001). Amb tot, no podem oblidar l'ús del substantiu *cosa* (< CLAUSEA) a l'Alt Aragó, el qual deu ser genuí en aquesta llengua, com l'occità *clausa* (ALIBERT, 2002) i el cat. *cosa*. Tinguem en compte també el verb oc. *clausar* 'clôturer, finir' (ALIBERT, 2002), anàleg al nostre *closar*. En un inventari sogorbí de 1528 figura l'adjectiu *closas* (GÓMEZ CASAÑ, 1988: 247).

55. Derivats de *pito* 'àgil, vivo, despierto, templado', 'tieso, erguido', 'altivo', mot conegut també en val. (*pito*), on deu ser d'origen aragonès.

cat. *gepa*, *gep*), *cobar* 'incubar' (arag.; cat. *covar*, oc. *coar*), *corca*, *corcarse* (arag., cat.), *cuchareta* 'renacuajo' (arag.; cat. *cullereta*, oc. *cuiereta*), *embafar* (arag., cat., oc.), *embastar* 'hilvanar' (arag., cat.), *emboficar* 'estorbar; decir mentiras', *engullidor* (arag.; val., Baix Cinca, ribag. *engullidor*, *engollidor*, cat. general i occità *engolidor* íd.), *esbafar* (arag., cat.), *esclafar* (arag., cat., oc.), *esparteñas* (arag.; cat. *espartenya*, gasc. *espartenhe*), *espletar* 'prorrumpir, lanzar fuera de si' (doc. med. arag., COLÓN, 1976: 88, actualment poc conegut a Aragó, tret de punts pròxims al cat., ROHLFS, 1985, *Endize*, ALTABA, 1985; MONEVA, 2004, i en els parlars xurros, MARTÍNEZ SEVILLA, 1976: 68; TORREBLANCA, 1976: 278, on deu estar afavorit pel cat.), *estenazas* (arag.; cat. *estenalles*, oc. *estenalhas*), *estrenas* 'gratificación obsequiosa' (arag. i oc.; cat. *estrenes*), *falca* 'cuña' (arag., cat.), *florada* (arag., cat.), *gafete* (arag. *gafete* i *gafet*, cat., oc. *gafet*), *garba* (arag., cat., oc.), *garras* 'piernas' i *garrón* 'calcañar' (arag. i oc.; cat. *garra*, *garró*), *garrofa* (arag., cat.), *ginjol* (arag., cat.; oc. *ginjourlo*, *ginjoulo*, *ginjorla*), *lamin* 'golosina', *laminero* 'goloso' i *laminear* 'lamer, golosinear' (arag. íd. i *laminar*, *laminar*, cat. *llamí*, *llaminer* i *llaminejar*), *mantornar* 'dar segunda labor a la tierra' (arag., cat. occid.), *mardano* (arag.; cat. *mardà*), *mas*, *masada* 'masía' (arag., cat., oc.), *mascara*, *mascarar* (arag., cat., oc.), *masclo* (arag.; cat. i occità *mascle*), *morcas* (arag. *morcas* i *morgas*, cat. i oc. *morca*), *oliva*, *olivera* (arag.; cat., oc. *oliva*; cat. *olivera*), *pansa* (arag., cat., oc.), *pedrera* (arag., cat.), *picor* (arag., cat.), *pigre* 'tardo, negligente' (arag., cat., oc.), *pudir*, *pudor* (arag., cat., oc.), *purna* (arag., cat., oc.), *rampa* 'calambre' (arag., cat., oc.), *reblar* (arag., cat.; oc. *riblar*), *redolar* (arag., cat., oc.), *remugar* (arag., cat.), *reposte* (arag.; cat. *rebost*), *rodanxa* (arag. íd, cat. *rodanxa*, gasc. *roudancho*), *rosada* 'escarcha' (arag., cat., oc.), *roscada* 'colada' (arag.; cat. *roscada*, *ruscada*, oc. *ruscada*), *sargantana* (arag., cat.), *sarria* (arag., cat., oc.), *sastresa* (arag.; cat. *sastressa*, oc. *sartressa*), *taca* (arag., cat., oc.), *tobo* (arag.; cat. *tou*, gascó *tauut*, *tauat*), *tongada* (arag., cat.), *triarse* 'agriarse la leche; escoger' (arag., cat., oc.), *vajillo* 'cacharro, cuba, tonel' (arag. *bajillo*, *baxillo*, cat. *vaixell*, *veixell*, oc. *vaissèl*), *verguero* (arag.; cat. *verguer*), *veta* (arag., cat., oc.), etc.

Alguns mots comparteixen el mateix sufix o terminació en aragonès i en català, i sovint també en occità, a diferència del castellà: *abre-*

vador ‘abrevadero’ (cat. i oc. *abeurador*),⁵⁶ *ancharia* ‘anchura’ (cat. *amplària*), *arañada* ‘arañazo’ (cat. *arrapada*), *arciprestado* ‘arciprestazgo’ (cat. *arxiprestat*), *carnuz* ‘carne podrida o fofa’ (cat. i oc. *car-nús*), *censal*, *charraire* (arag. i oc.; cat. *xarraire*), *chiquiralla* (cat. *xicalla*, cf. *jovenalla* Col. Arag.), *desespero* ‘desesperación’ (cat. i oc. *desesper*, cat. també *desespero* DCVB, GIRALT, 2005), *engullidor*, *escopetada* ‘escopetazo’ (arag., cat., oc.), *friolenco* ‘friolento’ (cat. *fredolenc*, *fredolec*), *garroso* ‘patituerto’ (cat. occid. *garrós*), *gardaria*, *huevoatera* ‘la mujer que vende huevos’ (arag. *huevoatero*, ra, val. *ouater*, *ovater*, ra), *jovenzano* (cat. *jovençà*), *ocheno* (cat. *vuité*, *huité*), *oleaza* (cat. *oliassa*), *pescatero* (cat. *pescater*), *pinada* ‘pinar’, *plegador* ‘el que recoge limosna para alguna cofradía o comunidad’, *royura* ‘moradura’ (cat. *rojura*), *subidor* ‘subidero’ (cat. *pujador*), *tardano*, *trancada*.

c) Veus o locucions aragoneses compartides amb el valencià, o amb part d’aquest dialecte. Quan tenen una extensió o un arrelament més important en terres aragoneses, sobretot si abasten els dialectes matrius, o si compten amb documentació aragonesa antiga, i en català, en canvi, es limiten al valencià, i als parlars pròxims, metodològicament és ben possible una ascendència o influència aragonesa o castellanoaragonesa sobre la veu del valencià, que sembla més clara si la forma del mot hi col·labora, i on s’ha de tenir en compte també la cronologia i la història dels mots (cf. VENY, 1991: 104-107). Vegem alguns mots, accepcions, variants formals i locucions aragonesos recollits per Torres compartits pel valencià, que no semblen ser coneguts, almenys actualment, en els parlars catalans matrius, a excepció, en tot cas, de punts fronterers, i que, per tant, poden incloure’s en aquest grup: *abarata canciones* ‘a vil precio, a bajo precio’ (Siesso de Bolea *a barato de canciones* ‘muy barato’, BLAS Y UBIDE, 1877: 40 i Col. Lit. *a truca de canciones*; val. i tort. *barata cançons*), *barchilla* ‘la duodécima parte de un cahiz de grano’ (val. *barxilla*, MARTÍ, 2008a: 347-348), *bolchaca*, *burra* ‘callosidad, generalmente en las manos, efecto de golpes o rozaduras fuertes’ (arag., val. Escrig, MGad., MARTÍ, 1995: 355), *cacho* ‘gacho’ (val. *catxo* ‘ajupit’ DCVB), *carcallada* ‘carcajada’ (antiquat en aragonès, cf. DCECH, I, 858; es conserva en els parlars xurros LLATAS,

56. La forma *abrevaor* també en el valencià del Camp de Morvedre.

1959; MARTÍ, APARICIO, 1986), on deu estar afavorit pel val. *carcallada*, mot, al seu torn, d'origen aragonès (VENY, 1993: 407), o castellà *DCECH*, I, 858), *choto* 'berrinche' (arag.; val. *xoto* íd. *DCVB*), *clugir* (arag. *clujir*, *cluxir*, *cluchir*, val. *cluixir*), *correntida* 'corrida' (arag. *correntida*, *correntía*, *correndida*, *escorrentida*, *escorrendida*, *corrontida* *Col. Arag.*, LLATAS, 1959; ALTABA, 1985; BRIZ, 1991; ALIAGA, ARNAL; 1999: 138; GARCÉS, 2002; GARGALLO, 2004; RODÉS *et al.*, 2005; BLAS, ROMANOS, 2008; val. *escorrentia* 'arrancada, impuls que es pren per a posar-se a córrer o per a saltar vigorosament', *de correntilles* 'de pressa, corrents', val. i eiv. *correntella* 'correguda curta i ràpida' *DCVB*), *curro* 'zurdo' (Alt Palància; val., Escrig), 'manco' (arag., val., tort), *desgana* 'desmayo, congoja' (arag., val. i tort.), *digendas* 'dichos, hablillas' (arag. *dijenda*, *dijienda* *Endize* (MONEVA, 2004; ANDOLZ, 2004; MOSTOLAY, 2007); val. *dienda*, *diendes*, de probable origen aragonès), *enchizar* (ant. en cast., conservada en arag. i murcià *DECat*, III, 322; *Endize*; val., tort., Baix Cinca, Priorat *enxisar*, *enxisar*), *enreligarse* 'enredarse, enrelazarse; enmarañarse' (arag.; val. Camp de Morvedre *enreguillar-se*, pots ser metàtesi d'**enrelligar-se*), *esbararse* (arag.; val. *esvarar*), *esgarrón* (arag.; val. *esgarró*), *furris* 'tramposo, embrollón' (arag.; val. *furri*), *gorronera* 'agujero cilíndrico en que entra el gorrón o espiga de la puerta de calle, construïda con este giro y no con bisagras' (arag.; val. *gorró*, *gorronera*), *lapo* 'bofetón' (arag., val.), *plantaina* 'llantén', *quebrazas* 'grietas en la piel' i *aquebrazarse* (arag.; val. *quebrassa*, *cabrassa*, *acabrassar-se*, tort. *carabassa*), *retastinarse* 'pasarse de fuego' (arag. *retastinarse*, *retestinarse*, *tastinarse*, *testinarse*, val. *retastinar-se*, *retestinar-se*, *retestinyar-se*, *retostinar-se* cf. CASANOVA, 2003: 214), *solanar*, *sondormir* 'dormir con sueño ligero; dormitar' (arag., val., oc.),⁵⁷ *tozolada* 'tozolón' (arag.; val. *tossolada* Camp de Morvedre, *tossolonada* *DOPV*), *varear* 'esponjar, mullir' (arag.; val. i tort. *varejar*), *vedado* 'espacio comprendido entre la glotis y la epiglotis' (arag.; val., tort., tarr. *vedat*).

57. No consta en el *DCVB* ni en el *DECat*, però és ben conegut, si més no, en el valencià de la part septentrional i occidental del Camp de Morvedre, on deu estar afavorit per l'aragonès.

Es troben també en punts catalanoparlants de la Ribagorça i la Llitera: *acacharse* (arag., val., tort., eiv., ribag.), *acotolar* ‘aniquilar’ (arag., val., tort., ribag.), *esturrufao* (arag.; val. *esturrufat*, *estorrufat*, ribag., Baix Cinca, Matarranya *estorrufat*), *gordaria* ‘grosor’ (arag. *gordaria*; cat. *grossària*, val., tort., ribag. *gordària*), *melón de agua* ‘sandia’ (per a l’extensió hispànica CASADO, 1988: 290-296; val., ribag., Baix Cinca *meló d’aigua*, oc. *melon d’aiga*), *milocha* (arag. *milocha*, *milorcha*, *bilorcha*, *birlocha*, *milorcho*, cat. dial. *milotxa*, *mirlocha*, *guilotxa*, *milorxa*), *moñaco* ‘muñeco’ (arag.; val. *monyaco* ‘xic, noi’, ribag. ‘ninet’), *moradura* ‘mancha lívida en la piel, causada por golpes o hemorragias capilares; equimosis’ (arag., val., ribag., pall.), *morreras* ‘eritema o grietas alrededor de los labios’ (arag. *morrera* i *morreras*, val. Camp de Morvedre *morrera* (MARTÍ, 1995), ribag. *morreres* (GIRALT, 2005), Calaceit *morrandes*, *morranderes* BLANC, MARTÍ, 1994), *pilma* ‘bizma’ (arag., val., ribag.), *prieto* ‘mezquino’ (arag. *prieto*, *preto*, val. *pret*, ribag. *pret*, *apret*, *apreto*, Baix Cinca *apret*), *quejón* ‘quejumbroso’ (arag.; val., ribag. *queixó*), *tajadera* ‘compuerta para detener o desviar el agua’ (arag.; ribag. *talladera*, val. *talladora*, *tallador*), *tamborinazo* ‘caída, golpe’ (arag.; val., tort., ribag. *tamborinada* íd.).

d) Mots, variants o accepcions que el català comparteix amb el parlar de Sogorb, i sovint també amb altres parlars xurros, amb possibles projeccions als parlars aragonesos meridionals (sud d’Aragó), i de vegades també castellans orientals (Múrcia, Conca, Albacete, Andalusia oriental), però inusuals o poc corrents a l’Alt Aragó, almenys actualment,⁵⁸ tret, en tot cas, d’algun punt de la zona de frontera oriental pròxima al domini lingüístic català. En aquests casos sembla bastant raonable la influència o col·laboració del català en els mots sogorbins. Per exemple: *aguardente* (cat. *aiguarent*), *alzaria* (cat. *alçària*), *arna* ‘polilla’, *arreu* ‘de qualquier modo’, *berdanco* ‘cardenal producido por un golpe sobre la piel’ (cat. *verdanc*), *borrón de la vid y otras plantas* (cat. *borró*), *botifarrones*, *bromera*, *cocio* (cat. *cossi*), *confitado* ‘aborrecido’ (cat. *confitat*), *emblanquinar* ‘enjalbegar’, *em-*

58. Amb tot, no es poden fer afirmacions categòriques en aquest sentit, sense tenir en compte la història dels mots implicats.

pelte ‘injerto’ (cat. *empelt*), *escalfido* ‘florecido’ (cat. *escalfir-se*, oc. *s'escaufir*, arag. *escalfecido*, *escalfecerse*, *escalferirse*, *escalferecido*), *estobar*, *estora*, *falsía* ‘culantrillo’ (parlars xurros LLATAS, 1959; BARBERÁ, 1962; MARTÍ, APARICIO, 1989, i punts de Terol *Col. Arag.*, MO NEVA, 2004; ANDOLZ, 2004 *falzija*; cat. *falzia*, Morella *falsija DCVB*), *garroferal* ‘algarrobal’, *garrofin* (cat. *garrofi*), *glope* (cat. *glop*), *guilindainas*, *helor* ‘tiempo de hielos; frío’ (cat. *gelor*), *jabegón* (cat. *xavegó*, *aixavegó*), *jovenzano* ‘joven recién casado’ (cat. *jovença* ‘casat de poc’), *milenta* ‘gran número’ (cat. *milanta*),⁵⁹ *nevatería*, *nevatero*, *quijal* ‘muela’ (en els parlars xurros i en alguna zona meridional arag. en contacte amb el català (QUINTANA, 1976); la var. *quixal* en els parlars arag. del nord fronterers amb el cat., *Endize*; cat. *quixal*, *queixal*),⁶⁰ *rebuchar*, *regadora* ‘regadera’, *robellado* (cat. *rovellat*).

e) Formes que el parlar de Sogorb, i sovint també altres parlars castellanoaragonesos del País Valencià, comparteix amb el valencià (o amb part d'aquest dialecte), amb possibles projeccions en els parlars meridionals, i de vegades també centrals, d'Aragó, però sense presència coneguda en els parlars matrius catalans ni aragonesos. En aquests casos sol ser més difícil pronunciar-se sobre l'origen dels mots implicats, si bé la forma, així com l'extensió i antiguitat, en poden resultar orientatives. Siga com siga, l'existència del mot en valencià deu col·laborar a la seua presència a Sogorb: *albe* ‘a cuestras’ (segurament del val. *al be*),⁶¹ *almácer*, *amero* (en la locució *sudado como un amero*, en val. *més banyat que un amero*, segurament d'influència aragonesa), *barral* ‘redoma de vidrio’, *cachirulo* ‘especie de cometa de figura exagonal’, *corro* ‘ganado de toros que se lidia en las calles y plazas de los pueblos’, *criadilla* ‘patata’ (íd. als Serrans, LLATAS, 1959; en l'*ALEANR* m. 317 *Pa-*

59. Deu estar afavorit pel cat. *milanta*, molt corrent en valencià, més encara tenint en compte que *milenta* no és habitual en terres aragoneses, i menys encara amb el sentit de ‘gran nombre’ en general. En Andolz (2004) figura *milenta* ‘millar’, com a terme antiquat en aragonès, i de la resta de diccionaris consultats, només el recull l'*Endize* (p. 1270), a Casbas de Huesca: *milenta* ‘mil’.

60. Arag. medieval *caixal* i *caxar*, comunes amb l'occ. *caisal* (*caissal*); actualment continuen en ús a l'Alt Aragó *caixal*, *caxal*, *caisal* (ROHLFS, 1985: 58, 69, *Endize*, ANDOLZ, 2004, MOSTOLAY, 2007, BLAS, ROMANOS, 2008).

61. En alguns indrets de Terol (la Puebla de Híjar, Casp) *en be*, *embé* (ALIAGA, 1999-2000: 366, 422), en la *Col. Arag. en bericoles* ‘en corderetas’ (Alborge).

tata només es recull *criailla* a Sogorb, on deu estar influït pel val. *criailla* i vars.), *curruca* ‘conjunto de perros que cazan juntos, o sea, jauría’ (conegut en els parlars xurros (LLATAS, 1959; DOMÉNECH, 2005; BRIZ, 1991); *currucá*, però no a Aragó; en val. *corruca*, *curruca* Camp de Morvedre, *currucada* DCVB, FAUSTO, 2006),⁶² *dotorear* (segurament del val. *dotorejar*), *empastrada* ‘desacuerdo, majadería, torpeza que acarrea perjuicios’, *fetillero* ‘melindroso con la comida’ (en arag. al Maestrat i Baix Aragó (QUINTANA, 1976; ALTABA, 1985); parlars xurros (LLATAS, 1959; FERNÁNDEZ, 1998); val. i tort. *fetiller* íd.), *fuchina* (val. *fugina*),⁶³ *jazminero* ‘jazmín’ (val. *gesmiler*),⁶⁴ *pataca* ‘mentira’ (del val. *pataca* íd.), *raspajo* ‘escobajo de la uva’, *refilar* ‘sortear una moneda, palillo, pelota, etc.’ (probablement del val. *refilar* ‘sortejar llançant en l’aire una moneda o una altra cosa’ i ‘llançar una cosa lluny

62. Caldria pensar més aviat en un origen català en aquests mots, si, com suggereix Coromines (*DECat*, II, 1111), que no recull les formes *corruca*, *curruca*, el substantiu *currucada* ‘canilla’ de Vistabella del Maestrat es relaciona amb *corrua* (*corruca*), ja que un origen semblant tindria lògicament *corruca* (*curruca*). Aniria en aquesta línia també el fet que, almenys actualment, no sembla ser un mot gaire conegut a Aragó, a diferència dels parlars xurros valencians.

63. Segons Casanova (2002a: 155), deu ser un aragonesisme del valencià. Es troba sobretot a Terol i als parlars castellanoaragonesos del País Valencià (*fuchina*, *hacer fuchina*), i s’aplica sovint, com en valencià, al fet de no anar els xics a l’escola (cf. LLATAS, 1959; TORREBLANCA, 1976; SÁNCHEZ DOMINGO, 1984; ALTABA, 1985; MIGUEL, 1989; BRIZ, 1991; MARTÍN PARDOS, 1994; NEGREDO, 2001-2002; GALVAÑ, SALA, 2002; ANDOLZ, 2004; MERCADAL, 2004; GARGALLO, 2004; DOMÉNECH, 2005). A l’Alt Aragó, com a Navarra i La Rioja, és molt més comú *fuina* i *fuineta*, amb les locucions *hacer fuina*, *fer (hacer) fuineta* i *fer fuyineta*, derivat de l’arag. *fuir*, *fuyir* (*Col. Lit.*; IRIBARREN, 1952; *Endize*, NABARRO, 1999: 87; MARTÍNEZ RUIZ, 2002; PASTOR BLANCO, 2004). Si bé *fugina* es relaciona més naturalment amb el cat. *fugir*, el fet de ser una forma exclusivament valenciana dins del català fa pensar, en efecte, en un possible calc o influència de l’arag. *fuina* (*fuineta*, *fuyineta*), adaptat formalment al model del cat. *fugir*. Del val., *fugina*, format sobre el model aragonès, es podria haver estès als parlars castellanoaragonesos del País Valencià i als pròxims d’Aragó i Múrcia (murcià *hacer fuchina*, RUIZ MARÍN, 2007). També Gargallo (2004: 42) advoca per l’origen valencià de *fugina* en els parlars xurros i en el murcià, però sense fer referència a la possible influència de l’arag. *fuina* sobre el val. *fugina*. La forma *fuchina* del Somontano de Barbastre (MONEVA, 2004; MOSTOLAY, 2007), en una comarca ja pròxima al domini lingüístic català, deu haver patit, com les formes baixaragoneses, la interferència del cat. *fugir*.

64. En el *DRAE* *jazminero* figura com a andalusí, des de l’edició de 1956 (NTLLE); també a Múrcia *jasminero* íd. (RUIZ MARÍN, 2007). La forma de Sogorb, que no es troba en els diccionaris aragonesos consultats, possiblement està influenciada pel val. *gesmiler*, amb el mateix sufix.

amb força', derivat de *fil*, cf. CASANOVA, 2003: 202), *rujío* (arag. *rujío*, *rojío*, ALEANR m. 1339 *Rocío* i m. 1340 *Rociada*; val. *ruixio* Camp de Morvedre, *roixio*, *reixiu*, ALPI m. 436 *Rocío*; ALDC m. 680 *La rosa-da*, segurament d'origen aragonès).

f) Arabismes compartits per l'aragonès i pel valencià:⁶⁵ *abellota* (i cast. antic *abellota*), *albardar*, que forma la locució *no dejarse albardar* 'no dejarse imponer' (val. *no deixar-se albardar*), *abellón* i *arbellón* (arag.; cat. *abelló*, *arbelló*), *algez* i els derivats *algezar*, *algecería*, *algecero*, *algezón* (arag.; val. i tort. *algeps* i derivats), *almenara* (arag., val.), *almudí* (arag., cat.), *arguello*, *arguellar-se* (arag; val., ribag. *arguell*, *arguellar-se*),⁶⁶ *azarolla* 'serva o acerola' (arag. *azarolla*, *cerolla*, *acerolla* ALEANR m. 1546 *Acerola*, els Serrans, Alt Millars, Alt Palància *ansarolla*, *anzarolla* (LLATAS, 1959; NEBOT CALPE, 1990: 146); val. *atzerolla*, *atzorolla*, *sorolla*, amb *-ll-* com en arag.), *azud* (arag. *azud*, *zud*, val. i part nord-occ. *assut*), *badina* (arag., val. i part nord-occ.), *tarquín* (arag.; val., tort., ribag. *tarquim*).

Juntament amb aquestes veus, apareixen en la *Colección de voces* de Torres Fornes mots, locucions o variants formals sense cap marca dialectal en el *DRAE* ni en el *DCECH*, i que en principi semblen ser més o menys coneguts en castellà general, si bé no és descartable que algunes d'aquestes lexies tinguen una major freqüència en l'àmbit lingüístic castellanoaragonès, almenys més que altres sinònims, que sovint figuren en la mateixa definició, més usats a altres regions; de fet, moltes d'aquestes veus es troben també en català, que deu haver actuat en aquest sentit com a factor de reforç: *animalada* 'bestialidad grande' (cat. íd.), *arramblar* (cat. íd.), *atarantarse* 'aturdirse, quedar fuera de sí' (val. i tort. *atarantar*, DCVB), *atarugado* 'encogido, falto de soltura en los modales', *barreño* 'jofaina', *barriguera* (també en cat., DCVB), *belén* 'desorden, confusión' (val., mall. *betlem* íd., DCVB, MARTÍ, 2006), *brasa* 'ascua de fuego' (cat. íd.), *caballón* 'lomo de tierra que subdivide los campos según las conveniencias del riego

65. Casanova (2002a: 152) es refereix a la dificultat de saber si molts dels arabismes comuns a l'aragonès i al valencià arriben, o no, a aquesta varietat lingüística a través de l'aragonès.

66. També a Calaceit *arguell* (DCVB), a Fraga *arguillat* (GALAN, MORET, 1995: 69-70).

y cultivos' (cat. *cavalló*), *calorina* 'calor fuerte' (també sentit en cat.), *chaparrudo* 'grueso, fornido y bajo de estatura' (val. *xaparrut*, *DCVB*), *cucharetear* 'meterse en todo' (cat. *clavar cullera* i *dar, embocar, clavar, ficar* o *pegar cullerada*, MARTÍ, 2006), *espatarrarse* 'despatarrarse' (cat. íd.), *estropicio* (cat. *estropici*), *florecido* 'enmohecido' (cat. *florit*), *gandumbas* 'hombre de genio blanco o carácter poco activo' (val. *gandumbes*, MARTÍ, 2006), *guaja* 'bribón solapado' (també en el val. del segle XIX, MARTÍ, 2006), *guantazo* (cat. *guantada*, *DCVB*), *habladuría* 'hablilla' (cat. *parladuria*, *DCVB*), *juncar* 'junqueral' (cat. íd.), *leñazo* 'garrotazo' (cat. *llenyada*), *lloradera* (no reg. en el *DCECH*, cat. *ploradera*), *maltrabaja* (no reg. en el *DCECH*), *parranda* 'jolgorio, ociosidad, pasatiempo' (també val., *DCVB*, MARTÍ, 2006), *picaporte* (cat. *picaport*), *picotear* 'ir comiendo de poco en poco' (cat. *picotejar*), *pinchar* 'punzar' (cf. *punchar*, mot aragonès, recollit per Torres, compartit amb el cat.), *porche* 'soportal' (cat. *porxe*), *probar* 'catar', *raedor* 'rasero', *rebutido* 'lleno' (cat. *rebotit*), *restregón* 'estregón' (val. *refregó*), *revés* 'bofetón' (cat. íd.), *tablero* 'mostrador' (cat. *taulell*), *tocarselas* 'marcharse disimuladamente' (val. *tocar-se-la*, *tocar-se-les*, MARTÍ, 2006), etc.

Per tant, cal relativitzar molt el caràcter exclusivament aragonès que Torres Fornes atribuïa al conjunt de lemes aplegats en el seu vocabulari, i que en moltes d'aquestes veus està present l'empremta catalana, o la comunitat lèxica amb aquesta llengua. El vocabulari de Cayetano Torres, concebut pel seu autor per demostrar l'aragonesisme del parlar de Sogorb, va d'acord, doncs, amb el conegut caràcter castellanoaragonès d'aquest parlar, però al mateix temps confirma la forta pressió exercida sobre aquesta varietat lingüística per la llengua catalana, especialment en la seua varietat valenciana, vehicle de nombrosos manlleus lèxics i col·laboradora en la consolidació a l'espai valencià no catalanoparlant de moltes veus comunes a les dues varietats lingüístiques (aragonesa i catalana).

L'estructura dels articles està formada pel lema, sense cap tipus d'informació gramatical, seguit, després de dos punts, per la definició o definicions, si comprèn més d'una accepció. En alguns casos s'inclouen, després de la definició, exemples, generalment inventats, situats entre cometes baixes, igual que les locucions. Hi conviuen les de-

finicions perifràstiques amb les sintètiques o sinonímiques. Encara que no és massa habitual, en alguns articles, en el cas de les definicions sinonímiques, el mot definidor, o alguna de les veus que formen la definició, té, com el lema, un caràcter dialectal: «*almudí*: almuđín» (pel castellà *alhóndiga*), «*presquilla*: bresquilla», «*punchazo*: punchada», i el primer mot de la definició en els articles «*chuflete*: chiflo o silbato» i «*azarolla*: serba o acerola», «*ramucha*: ramuja, ramaje inútil, ramiza». Així mateix, en el text d'alguns articles s'inclouen algunes veus de referència considerades expressament per l'autor com a pròpies del parlar de Sogorb o d'Aragó, les quals no són incorporades com a lemes en la nomenclatura: «*aguja*: alfiler; tambien se llama al alfiler *aguja de cabeza*», «*empedradura*: especie de flemón producido por el roce del calzado mal ajustado a la medida o por la presión en las manos de las herramientas del trabajo; llámasele también en Aragón “sentadura”», «*enrebuñado*: oxidado. En algunas localidades de Aragón y en Segorbe dicen “robellado”». ⁶⁷ En l'article encapçalat per l'entrada *manzana* se citen algunes varietats de pomes: «con las variedades “comadre, helada, sanjuanera, morro de vaca” y otras».

5. CLOENDA

Cal situar les idees lingüístiques de Torres Fornes dins de la línia de pensament dominant en la filologia i la lexicografia aragoneses del segle XIX. Aquest marc teòric explica la seua caracterització de la varietat lingüística sogorbina, la projecció normativa del lèxic aragonès dins el referent lingüístic espanyol i les seues idees sobre l'origen i l'evolució tant de l'aragonès com del català, i sobre la relació entre aquestes dues varietats lingüístiques. Així mateix, la teoria lingüística de la qual parteix Torres explica les discrepàncies que manté respecte

67. Les formes pròpies de l'aragonès són el substantiu *robín*, l'adjectiu *robinoso* i els verbs *enrobinar-se* i *enrebuñar-se* (MARTÍNEZ RUIZ, 2002: 149, 307; *DECat*, VII, 502). L'adjectiu *robellado*, que deu procedir del cat. *rovellat*, es coneix a l'Alt Palància (BARBERÁ, 1962: 255; SÁNCHEZ DOMÍNGO, 1984: 150; FERNÁNDEZ, 1998: 79), a l'Alt Millars (MONZÓ, 1951: 234), als Serrans (LLATAS, 1959: II, 162), així com en alguns punts de Terol (ALTABA, 1985: 85; <http://www.jorcas.org/vocablos.htm>).

als parlars xurros amb altres lletraferits valencians del segle XIX (Rojas Clemente, Gómez Mañes). D'altra banda, l'estudi del vocabulari de Torres Fornes demostra la influència destacada del català, sobretot en la seua varietat valenciana, en la conformació lèxica dels parlars castel·lanoaragonesos del País Valencià, i recíprocament l'influx exercit per part de l'aragonès sobre el lèxic valencià. Notem, en aquest sentit, com també les comarques valencianoparlants de frontera participen d'elements lèxics d'extensió limitada en català, comuns amb les solucions castel·lanoaragoneses, molts d'ells segurament d'aquest origen, com ocorre per exemple, en el cas que ens ocupa, a la comarca veïna del Camp de Morvedre per relació a l'Alt Palància i, per extensió, a altres punts aragonesos.⁶⁸ En conjunt, es comproven les afinitats i correspondències lèxiques entre l'aragonès i el català, les quals sovint se sintetitzen en aquests parlars limítrofs. Així mateix, la nostra prospecció confirma l'especificitat dels parlars castel·lanoaragonesos valencians dins del conjunt aragonès, en bona part motivada per la incidència del català, així com l'existència de diferències lèxiques entre l'aragonès septentrional i el meridional. Torres Fornes proporciona per primera vegada en el seu vocabulari diversos mots, accepcions i variants, molts d'ells de procedència baixaragonesa, que no recollien els diccionaris aragonesos dels segles XVIII i XIX, ni tampoc el *DRAE*. Així mateix, el vocabulari de Torres, com abans el de Borao, aporta primeres documentacions respecte al *DCECH* i al *DECat*, així com mots no documentats o no registrats en aquests diccionaris. Igualment, a banda de les veus no registrades en terres aragoneses, moltes de les quals deuen haver arribat als parlars xurros a través del català, s'observa en el vocabulari de Torres, i en els parlars xurros en general, la presència de lexies, i en alguns casos d'accepcions, més comunes contemporàniament en aquestes modalitats lingüístiques que a Aragó i a les varietats hispàniques, segurament per influència valenciana, i

68. Així, al llarg d'aquest estudi ens hem topat amb diversos elements lèxics del Camp de Morvedre, més en concret de la seua part nord-occidental, usats també a l'Alt Palància, i sovint en altres indrets aragonesos o castel·lanoaragonesos, la majoria dels quals no figuren en el *DCVB* ni el *DECat*, la qual cosa podria indicar-ne una extensió catalana limitada: *talegal*, *corruca* / *curruca*, *revolló*, *abrevaor*, *enreguillar-se*, *solinar*, *sondormir-se*, *tossolada*, *morrera*, *ruixio*.

això independentment de l'origen últim del mot. Per exemple, *alzaria*, *berdanco*, *bufido* 'soplo', *cachirulo* 'cometa', *carcallada*, *corro* 'ganado de toros que se lidia en las calles y plazas de los pueblos', *curruca*, *descomido* 'inapetente', *desembuñigar*, *empedradura*, *enruna*, *espletar*, *estobar*, *fuchina*, *helor*, *tápara*, *vendeduría*. Fins i tot algunes veus que figuren en el *DRAE* i en el *DCECH* sense cap marca dialectal és ben possible que tinguen una major freqüència en l'àmbit lingüístic castellanoaragonès que en altres indrets, la qual cosa explicaria la seua inclusió en els diccionaris de Borao i de Torres. De fet, moltes d'aquestes lexies es troben també en català, que deu haver-hi actuat com a element de reforç. Cal comptar-hi també amb els arcaïsmes castellans recollits per Torres Fornes i conservats en els parlars castellanoaragonesos, on el contacte lingüístic amb el català deu haver-ne afavorit el manteniment (per exemple, *asina*, *abellota*, *frior*, *alabancias*, *mandurria*, *pudor*, *casca* 'cascara de huevo, nueces, etc.', *tardano*, *masclo*, *refrión*, *aplegar*, *ivierno*). Finalment, les nombroses correspondències lèxiques entre l'aragonès i el català, com també en bona part amb l'occità, recomanen la consideració conjunta d'aquestes varietats lingüístiques en els estudis lexicogràfics romànics.

JOAQUIM MARTÍ MESTRE
Universitat de València

BIBLIOGRAFIA

- ALDC = Joan VENY i Lídia PONS (2001-2006): *Atlas Lingüístic del Domini Català*, Barcelona, IEC (en curs de publicació).
- ALEANR = Manuel ALVAR, Antonio LLORENTE i Gregorio SALVADOR (1961-1973): *Atlas Lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*, Saragossa / Madrid, Departamento de Geografía Lingüística / Institución Fernando el Católico / CSIC, 12 vols.
- José Luis ALIAGA (1994): *Nuevas notas para la historiografía del habla de Aragón*, «Archivo de Filología Aragonesa», núm. 50, ps. 21-41.
- (1998): *¿El primer diccionario dialectal de la lengua española?*, dins Giovanni RUFFINO (ed.): *Atti del XXI Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza*, vol. 5, Tübingen, Max Niemeyer, ps. 3-14.

- José Luis ALIAGA (1999-2000): *Documentos lexicográficos del Estudio de Filología de Aragón (II)*, «Archivo de Filología Aragonesa», núm. 56, ps. 337-442.
- (2000): *Aspectos de lexicografía española. El léxico aragonés en las ediciones del diccionario académico*, Saragossa, Institución «Fernando el Católico».
- (2008): *José Siesso de Bolea. Borrador de un diccionario de voces aragonesas*, edición y estudio de José Luis Aliaga Jiménez, Saragossa, Gara d'Edicions.
- i Mª Luisa ARNAL (1999): *Textos lexicográficos aragoneses de Benito Coll (1902-1903) presentados al Estudio de Filología de Aragón. Edición y estudio*, Saragossa, Pórtico.
- Louis ALIBERT (2002): *Dictionnaire occitan-français selon les parlers languedociens*, Tolosa de Llenguadoc, Institut d'Estudis Occitans.
- ALPI = Vicent GARCIA PERALES (2001): *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI). Edició i estudi del País Valencià*, tesi doctoral, València, Universitat de València, 4 vols.
- José ALTABA ESCORIHUELA (1985): *Teruel. Peculiaridades de nuestro léxico popular*, Saragossa, Librería General.
- Manuel ALVAR EZQUERRA (2000): *Tesoro léxico de las hablas andaluzas*, Madrid, Arco Libros.
- Rafaél ANDOLZ (2004): *Diccionario aragonés*, Saragossa, Mira Editores.
- Joaquín AZNAR PÉREZ (1959): *Una publicación literaria segorbina del siglo XIX. «El Celtibero»*, Segorbe, Departamento de Publicaciones del Instituto Laboral de Segorbe.
- Vicente BARBERÁ (1962): *Algunas voces de Vall de Almonacid (Castellón)*, «Revista de Dialectología y Tradiciones Populares», núm. 18, ps. 245-257.
- Chesús BERNAL i Francho NAGORE (1999): *Diccionario aragonés*, Saragossa, Rolde.
- Mª Jesús BERRAONDO (1985): *Voces aragonesas de Obón (Teruel)*, «Rolde», núm. 31-32, ps. 8-10.
- Miquel BLANC i Joaquim MARTÍ (col.) (1994): *Garba. Mil paraules de Calaceit*, Barcelona, Columna.
- Fernando BLAS i Fernando ROMANOS (2008): *Diccionario aragonés: chistabín-castellano (Bal de Chistau)*, Saragossa, Gara.
- Juan BLAS Y UBIDE (1877): *Modismos dialectales de Calatayud*, edición facsimilar [2007], Osca, Consello d'a Fabla Aragonesa.
- Antonio BRIZ (1991): *El hablar de la comarca de Requena-Utiel*, València, Generalitat Valenciana.
- Celia CASADO (1988): *Almería y sus relaciones lingüísticas con el oriente peninsular y con Andalucía*, Madrid, UNED.

- Emili CASANOVA (2001): *La frontera lingüística castellano-catalana en el País Valencià*, «Revista de Filología Románica», núm. 18, ps. 213-260.
- (2002a): *Llengües en contacte a l'Edat Mitjana al Regne de València: el cas de l'aragonès i del castellà*, dins M. Antònia CANO, Josep MARTINES, Vicent MARTINES i Joan J. PONSODA (eds.): *Les claus del canvi lingüístic*, Alacant, IIFV, ps. 135-159.
- (2002b): *Què té el valencià d'aragonès? Particularitats del valencià a causa de l'aragonès*, dins Mª Teresa ECHENIQUE i Juan P. SÁNCHEZ MÉNDEZ (coords.): *Actas del V Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, Madrid, Gredos, ps. 1.661-1.677.
- (2003): *El lèxic de la Decadència en els estudis etimològics: el cas del DE-CAT de Joan Coromines*, dins Marie-Claire ZIMMERMANN i Anne CHARLON (eds.): *Actes del Dotzè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, III, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (PAM), ps. 189-221.
- Stefano M. CINGOLANI (ed.) (2008): *Gestes dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó*, València, Universitat de València.
- Col. Arag. = Luis Víctor LÓPEZ PUYOLES i José VALENZUELA LA ROSA (1908): *Colección de voces de uso en Aragón*, dins Jerónimo BORAQ: *Diccionario de voces aragonesas*, Saragossa, Imprenta del Hospicio Provincial, ps. LVII-LXXX.
- Col. Lit. = Benito COLL Y ALTABÁS (1908): *Colección de voces usadas en la Llitera*, dins Jerónimo Boraq: *Diccionario de voces aragonesas*, Saragossa, Imprenta del Hospicio Provincial, ps. I-LVI.
- Germà COLÓN (1976): *El léxico catalán en la Rumania*, Madrid, Gredos.
- Louis COOPER (ed.) (1960): *El Liber regum. Estudio lingüístico*, Saragossa, Institución «Fernando el Católico».
- DCECH = Joan COROMINES (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos, 6 vols.
- DCVB = Antoni M. ALCOVER i Francesc de B. MOLL (1988): *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca, Moll, 10 vols.
- DECat = Joan COROMINES (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial, 10 vols.
- Diálogo = Juan DE VALDÉS: *Diálogo de la lengua*, ed. de Cristina Barbolani, Madrid, Cátedra.
- Josep Lluís DOMÉNECH (2005): *El habla de Jérica, Xèrica*, Ajuntament.
- DOPV = *Diccionari ortogràfic i de pronunciació del valencià*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2006.
- Endize = Francho NAGORE (dir) (1999): *Endize de bocables de l'aragonès*, Osa, Instituto de Estudios Altoaragoneses.

- José María ENGUITA (1984): *Notas sobre los diminutivos en el espacio lingüístico aragonés*, «Archivo de Filología Aragonesa», núm. 34-35, ps. 229-250.
- Josep ESCRIG (1851): *Diccionario valenciano-castellano*, València, Ferrer de Orga.
- Vicent FAUSTO (2006): *Lèxic vila-realenc en perill d'extinció*, València, Brosquil.
- Pilar FERNÁNDEZ (1998): *El habla de Pina de Montalgrao*, «ICAP», núm. 7, ps. 57-80.
- María Rosa FORT CAÑELLAS (1987): *Algunas influencias del catalán en el castellano de Aragón*, dins Manuel ARIZA, Antonio SALVADOR i Antonio VIUDAS CAMARASA (eds.): *Actas del I Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, Madrid, Arco Libros, ps. 833-843.
- Juan A. FRAGO (1984): *Las fuentes documentales aragonesas y el diccionario etimológico español de J. Corominas*, «Archivo de Filología Aragonesa», núm. 34-35, ps. 601-682.
- Josep GALÁN i Maribel GALÁN (1997): *Lèxic esmortoït de la parla de Fraga*, Osca, Institut d'Estudis del Baix Cinca.
- José Antonio GALVAÑ i Francisco Pedro SALA (2002): *Aspe: Isla lingüística*, Alacant, Instituto Alicantino de Cultura «Juan Gil-Albert».
- Agliberto GARCÉS (2002): *Fraseología de habla popular aragonesa*, Osca, Consello d'a Fabla Aragonesa.
- José Enrique GARGALLO GIL (1986): *Problemes en la interpretació d'algunes afinitats lèxiques entre el valencià i els parlars «xurros»*, dins Joan VENY i Joan M. PUJALS (eds.): *Actes del Setè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, PAM, ps. 647-658.
- (2002): *Dues menes de frontera (lingüística i administrativa), diversos models de parlars (i de parlants) xurros fronterers*, «Caplletra», núm. 32, ps. 127-141.
- (2004): *Habla y cultura popular en el Rincón de Ademuz*, Madrid, CSIC.
- Javier GIRALT (2005): *Lèxic de la Llitera*, Lleida, Milenio.
- Rosa GÓMEZ CASAÑ (1988): *Aproximación a la historia lingüística del Alto Palancia entre los siglos XIII y XV*, Sogorb, Ayuntamiento de Segorbe.
- José María IRIBARREN (1952): *Vocabulario navarro*, Pamplona, Institución «Príncipe de Viana».
- Vastin LESPY i Paul RAYMOND (1970): *Dictionnaire béarnais ancien et moderne*, Ginebra, Slatkine Reprints.
- Emil LEVY (1991): *Petit dictionnaire provençal-français*, Raphèle-Lès-Arles, Marcel Petit.
- Emili MARTÍ i Salvador APARICIO (1989): *El léxico de Anna*, Anna, Ayuntamiento de Anna.

- Joaquim MARTÍ MESTRE (1994): *Una contribució a la lexicografia del segle XVIII: Marc Antoni d'Orellana*, dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes / XXVIII. Miscel·lània Germà Colón 1*, Barcelona, PAM, ps. 111-145.
- (1995): *Aportacions lèxiques valencianes*, «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», núm. 71, ps. 341-368.
 - (2006): *Diccionari històric del valencià col·loquial (segles XVII, XVIII i XIX)*, València, Universitat de València.
 - (2008a): *Afinitats entre el català i l'aragonès en terres valencianes. Correspondències entre la toponímia del Camp de Morvedre i de l'Alt Palància*, dins *XXXII Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, València, Denes, ps. 339-388.
 - (2008b): *Reflexions sobre la identitat de l'aragonès i la seua relació amb el català en els diccionaris aragonesos del segle XIX*, «Quaderns de Filologia. Estudis Lingüístics», núm. 13, ps. 251-272.
 - (2009): *La tradició popular i burlesca en l'obra de Josep Bernat i Baldoví*, Catarroja/Barcelona, Afers.
 - (e. p.): *La «Colección de voces aragonesas» (1903) de Cayetano Torres Formes*, en premsa.
- Migalánchel MARTÍN PARDOS (1994): *Lesico de Pancrudo*, «Ruxiada», núm. 18-19-20, ps. 1-58.
- Fernando MARTÍN POLO (coord.) (2000): *Historia civil, natural y eclesiástica de Titaguas de D. Simón Rojas Clemente y Rubio*, València, Universitat de València.
- Josep MARTINES (2002): *L'aragonès i el lèxic valencià. Una aproximació*, «Caplletra», núm. 32, ps. 157-201.
- Antonio MARTÍNEZ RUIZ (2002): *Vocabulario básico bilingüe aragonés-castellano y castellano-aragonés*, Osca, Consello d'a Fabla Aragonesa.
- José MARTÍNEZ SEVILLA (1976): *¡Ira chacha! El lenguaje de Ayora y su anécdota*, Aiora.
- Gregori MAYANS (1737): *Orígenes de la lengua española*, Madrid, Juan de Zúñiga, 2 vols.
- Manuel MERCADAL (2004): *Vocabulario de la Sexma de la Honor de Huesa del Común (Teruel)*, Saragossa, Institución «Fernando el Católico».
- MGad. = Josep MARTÍ I GADEA (1891): *Diccionario general valenciano-castellano*, València, J. Canales Romà.
- Pascual MIGUEL BALLESTÍN (1989): *El habla de Gallocanta, una realidad viva*, «Xiloca», núm. 3, ps. 201-242.
- Patricio MOLINA (1991): *Parablero murciano*, Múrcia, Ediciones Mediterraneo S. A.
- Juan MONEVA (2004): *Vocabulario de Aragón*, ed. i estudi de José Luis Aliaga Jiménez, Saragossa, Xordica.

- Félix MONGE (1992-93): *Notas para la historiografía del habla de Aragón*, «Archivo de Filología Aragonesa», núm. 48-49, ps. 263-284.
- Andrés MONZÓ NOGUÉS (1951): *El Mijares y el mijarense*, «Anales del Centro de Cultura Valenciana», núm. 19, ps. 41-65, 93-129, 187-249.
- Hèctor MORET i Màrio SASOT (1996): *Aproximació descriptiva a la llengua de Saidí*, Calaceit, Institut d'Estudis del Baix Cinca.
- Chesús DE MOSTOLAY (2007): *El aragonés en el Somontano de Barbastro*, Osca, Aneto.
- Bernardo MUNDINA (1873): *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Castelló, Rovira Hnos.
- Chusé I. NABARRO (1999): *Construions y chiros con o berbo «fer»*, dins Francho NAGORE, Francho RODÉS i Chesús VÁZQUEZ (eds.): *Estudios y rechiras arredol d'a luenga aragonesa y a suya literatura*, Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, ps. 77-100.
- Francho NAGORE (1998): *Repertorio de bozes aragonesas d'etimoloxía latina d'emplego común en o cobalto d'Aragón, feito por Francisco Otín y Duaso en 1868*, «Luenga & fablas», núm. 2, ps. 217-229.
- (dir.) (1999): *Endize de bocables de l'aragonès*, Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- Natividad NEBOT CALPE (1986) *Léxico referente al tiempo, a los accidentes geográficos, a la naturaleza del suelo y agricultura del alto Mijares y del alto Palancia (Castellón)*, «Archivo de Filología Aragonesa», núm. 38, ps. 123-185.
- (1990): *Léxico referente al mundo de las plantas en el Alto Mijares y el Alto Palancia (Castellón)*, «Archivo de Filología Aragonesa», núm. 44-45, ps. 95-160.
- Marco NEGREDO (2001-02): *O hablar de Fuenferrada (Cuencas mineras zen-trals)*, «Luenga & fablas», núm. 5-6, ps. 87-148.
- NTLLE = Real Academia Española (2000): *Nuevo Tesoro Lexicográfico de la Lengua Española*, edición en DVD, Madrid, Espasa.
- Miguel ORTUÑO i Carmen ORTÍN (1999): *Diccionario del habla de Yecla*, Yecla, Ayuntamiento de Yecla.
- José María PASTOR BLANCO (2004): *Tesoro léxico de las hablas riojanas*, Logroño, Universidad de La Rioja.
- Artur QUINTANA (1976): *El aragonés residual del bajo valle del Mezquín*, «Archivo de Filología Aragonesa», núm. 18-19, ps. 53-86.
- August RAFANELL (1991): *Un nom per a la llengua. El concepte de llemosí en la història del català*, Vic, Eumo.
- Joaquim RAFEL I FONTANALS (2005): *Lexicografia*, Barcelona, Editorial UOC.
- Paz RÍOS NASARRE (1993): *Istoriografía lengüística aragonesa en o sieglo XIX: don Francisco Otín y Duaso*, «Rolde», núm. 65-66, ps. 30-34.

- Francho RODÉS, Paquita MAZA i Gonzalo GAVÍN (2005): *Bocabulario monegrino*, Osca, Consello d'a Fabla Aragonesa.
- Gerhard ROHLFS (1985): *Diccionario dialectal del Pirineo aragonés*, Saragossa, Institución «Fernando el Católico».
- Fernando ROMANOS (2003): *Al límite. La pervivencia del aragonés en las comarcas del norte de Zaragoza*, Saragossa, Diputación de Zaragoza.
- Vicente SÁNCHEZ DOMINGO (1984): *Ensayo geográfico, histórico y sociológico. Gátova (Castellón)*, Gátova, Ayuntamiento de Gátova.
- Diego RUIZ MARÍN (2007): *Vocabulario de las hablas murcianas*, Murcia, Diego Marín.
- Máximo TORREBLANCA (1976): *Estudio del habla de Villena y su comarca*, Alacant, IEA.
- Joan VENY (1991): *Petges aragoneses en els dialectes catalans meridionals*, dins *Mots d'ahir i mots d'avui*, Barcelona, Empúries, ps. 97-114.
- (1993): *Fortuna del fonema /x/ en català: visió històrica de la «queada»*, dins Rafael ALEMANY, Antoni FERRANDO i Lluís B. MESEGUER (eds.): *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. II, Barcelona, PAM, ps. 405-436.